

NORM DENETİMİ BAKIMINDAN OTORİTE ÖZGÜRLÜK SARMALINDAKİ TÜRK ANAYASA MAHKEMESİNİN YORUM YÖNTEMLERİNE İLİŞKİN BAZI DEĞERLENDİRMELER

Dr. Öğr. Üyesi Ömer GEDİK*

GİRİŞ

Anayasa yargısı, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaygın denetim anlayışıyla ve içtihat yoluyla başlamıştır. Bu başlangıca anayasa yargısının ilk evresi denilebilir. İkinci evre, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kıta Avrupası'nda otoriter rejimlerden kurtulan devletlerin anayasalarında anayasa mahkemesine yer vermelerine denk gelmektedir. İkinci evrede Avusturya, İtalya, Almanya anayasa mahkemelerini kurmuşlardır. Bu devletlerin ardından Fransa, 1958 Anayasası'yla Fransız Anayasa Konseyini kurmuştur. Fransız Anayasa Konseyi siyasi yönü ağır basan bir yapı olarak kurulmuştur ve başlangıçta onu bir yargı organı olarak değerlendirmek oldukça güçtür. Türk Anayasa Mahkemesi de bu devletlerin ardı sıra anayasa yargısının oluşum evresinin ikinci döneminde kurulmuştur. Siyasi niteliğinden dolayı Fransız Anayasa Konseyi bir tarafa bırakılırsa Türk Anayasa Mahkemesi dünyadaki dördüncü anayasa mahkemesidir. 1962 yılından bu yana görev üstlenen Mahkeme, bu yönüyle dünyadaki en tecrübeli anayasa mahkemelerinin başında gelmektedir.

Mahkeme, 1961 ve 1982 Anayasası dönemleri olmak üzere iki anayasal dönemde çalışmalarını sürdürmüştür. 2010 Anayasa değişikliğine kadar yetki ve görevler bakımından her iki dönemde de önemli farklılıklar bulunmamaktadır. Ancak Mahkemenin kuruluş şeması (üyelerin Mahkemeye atanma şekilleri) ve her iki Anayasa'nın farklı hak ve özgürlükler rejimi kısmen de olsa bazı kararlarda Mahkemenin yaklaşımını ayırtmıştır.

2010 Anayasa değişikliği Türk Anayasa Mahkemesini üçüncü bir döneme kavuşturmuştur. Bireysel başvuru mekanizması Anayasa Mahkemesini dönüştürmüştür. 2010 Anayasa değişikliğiyle birlikte

* Atatürk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, omargedik@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8296-6639.

Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkisine giren dava türleri “norm temelli denetim” ve “olay temelli denetim” şeklinde ikiye ayrılarak tasnif edilebilir¹. Kanunların doğrudan Anayasa’ya uygunluğunun denetlenmesi norm temelli denetimi oluştururken somut olayların Anayasa’ya uygunluğunun denetlenmesi olay temelli denetimidir. Dolayısıyla norm temelli denetime “iptal ve itiraz davaları”, olay temelli denetime ise “siyasi parti kapatma davası”, “dokunulmazlığın kaldırması ve milletvekilliğinin düşmesi durumlarında iptal davası”, “Yüce Divan yargılaması” ve “bireysel başvuru davası” girmektedir².

Bu çalışmada temel amaç, Anayasa Mahkemesinin altmış yıllık norm temelli denetim içtihadını yorum yöntemleri çerçevesinde ana hatlarıyla ele almaktır. İlk önce Anayasa Mahkemesinin yaklaşımından hareketle Mahkemenin dönüşümü incelenecek, daha sonra yorumun sınırlarına ilişkin Anayasa Mahkemesinin tavrı ele alınacak, son olarak Anayasa Mahkemesinin klasik yorum yöntemlerine ilişkin tercihlerinde ortaya çıkan sorunlara ilişkin bazı gözlemlerden bahsedilecektir.

I. ANAYASA MAHKEMESİNİN KOPUŞ VE SÜREKLİLİK İKİLEMİNDEKİ İKİ ANAYASALI SERÜVENİNİN HAK TEMELLİ ÜÇÜNCÜ DÖNEME EVRİLMESİ

Türk Anayasa Mahkemesi kurulduğu günden itibaren yargılama faaliyetini farklı iki anayasal dönemde sürdürmüştür. Asli kurucu iktidarın değil ama tali kurucu iktidarın dönüştürücü katkısıyla bir üçüncü dönemi de eklemek mümkün. 2010 ve 2017 Anayasa değişiklikleri Mahkemenin denetim alanını genişletmiş, yeni yetkiler tanımış ve Mahkemeyi demokratik meşruluk açısından yeniden yapılandırmıştır³.

1961 Anayasası’ndan 1982 Anayasası’na geçilen süreçte farklı anayasal tecrübeler, farklı anayasa yargısı yaklaşımını doğurmuştur. Zira her iki

¹ Inceoğlu, S. (2013). “Norm Temelli Denetimden Olay Temelli Denetime İHAS’a Uyum Işığında Bir Değerlendirme”, *Anayasa Yargısı*, C. 30, S. 1, s. 83.

² Eren, A. (2016). “Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri”, *Anayasa Yargısı*, C. 32, S. 1, s. 243.

³ 2010 Anayasa değişikliğiyle birlikte Anayasa Mahkemesinin kuruluşu, görev ve yetkileri yeniden ele alınmıştır. Bu çerçevede üye sayısı 11’den 17’ye çıkarılıp üye sayısında nicelik olarak genişlemeye gidilmiştir. Bu üyelerin seçimine TBMM’nin de katılımı sağlanmıştır. Kuşkusuz bu durum Mahkemenin oluşum sürecindeki demokratik meşruiyetini artıran bir husustur. Mahkemeye mevcut görevlerinin yanında bireysel başvuruları karara bağlama yetkisi de verilmiştir. 2017 değişiklikleriyle de Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin Anayasa’ya uygunluğunun yargısal denetimi görevi Anayasa Mahkemesine verilmiştir. Ayrıca Anayasa değişiklikleriyle Mahkemenin Yüce Divan yargılamasında yargılanacak kişiler bakımından yetkileri genişletilmiştir.

anayasa farklı kurucu iktidarlar tarafından kaleme alınmıştır⁴. Kuşkusuz kurulu bir iktidar olan Anayasa Mahkemesi yetki ve meşruiyetini 1982 Anayasası kurucu iktidarının iradesinden almaktadır. 1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte yeni bir anayasal sistem, bu anayasanın oluşturduğu yeni organlar ve yeni hukuksal otoriteler kurulmuştur. Dolayısıyla 1982 Anayasası kurucu iktidarının iradesinin ötesinde herhangi bir yetki kullanımı “*anayasa dışı*” olarak nitelendirilir. Pozitif hukuksal bağlayıcılığı kalmayan 1961 Anayasası'ndan ve bu dönemde verilen Anayasa Mahkemesi kararlarından “*tarihsel analiz*” çerçevesinde yardımcı bir kaynak olarak yararlanılması mümkündür⁵. Anayasa Mahkemesi de 1982 Anayasası'nın ilk uygulama yıllarında 1961 Anayasası ve bu dönemin hukuk uygulamaları için benzer yaklaşımda bulunmuştur.

Mahkeme, 1982 Anayasası uygulamasının erken döneminde verdiği bir kararında⁶ “...yeni bir Anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra karara bağlanacak davalarda bu Anayasa hükümlerinin, Anayasaya aykırılık denetiminde ölçü olarak ele alınmaları, tüm hukuk kurallarının bu Anayasa hükümlerine uygun hale getirilmeleri gerektiğinde kuşku yoktur... Aksi halin kabulü, yürürlükte olmayan bir Anayasanın varlığını sürdürdüğü sonucunu doğurur ki, elbette bu sonuç, Anayasanın üstünlüğü ilkesine ve kamu düzeni düşüncesine aykırı düşer.” ifadelerini kullanmaktadır. Benzer yaklaşım sonraki dönem kararlarına da yansımaktadır. Mahkemenin 2007 yılında vermiş olduğu bir kararında⁷, 1961 Anayasası döneminde verilen kararların bağlayıcılığının olmadığı açıkça dile getirilmiştir: “1961 Anayasası döneminde bu Anayasanın kurallarına göre verilmiş Anayasa Mahkemesi kararlarının, yeni bir Anayasa olan 1982 Anayasası döneminde hukuksal bağlayıcılıkları yoktur. Yürürlükte olmayan Anayasalara göre verilen kararlar, ‘yokluk’ ya da diğer yaptırımların gerekçesi olamaz.”

Kurucu iktidarın farklı oluşuna rağmen Anayasa Mahkemesi, kimi zaman, kararlarında her iki anayasal dönemde de benzer sorunlar karşısında benzer sonuçlara ulaşmıştır. Bu kararlarda 1961'den 1982 Anayasası'na bir süreklilik varmış gibi gözükse de derinlemesine incelendiğinde yaklaşım farkı göze çarpmaktadır. Örneğin Mahkeme,

⁴ Gedik, Ö. (2013). Anayasa Mahkemesi Kararlarının Yorum Yöntemleri Açısından İncelenmesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, s. 148.

⁵ Can, O. (2007). “Anayasayı Değiştirme İktidarı ve Denetim Sorunu”, AÜSBFD Prof. Dr. Yavuz Sabuncu'ya Armağan, C. 62, S. 3, s. 112.

⁶ AYM, E.1981/13, K.1983/8, 28/4/1983.

⁷ AYM, E. 2007/72, K. 2007/68, 5/7/2007.

hem 1961 Anayasası döneminde hem de 1982 Anayasası döneminde tali kurucu iktidarın anayasa değişikliklerini esas bakımından denetime tabi tutmuştur⁸. Şekli açıdan bakıldığında Mahkemenin içtihadını sürdürdüğü ve bir tutarlılık içinde hareket ettiği düşüncesi oluşabilir. Ancak kararların içeriği incelendiğinde 1961 Anayasası döneminde 1971 değişiklikleri sonrasında anayasa değişikliklerini esastan inceleyerek verdiği üç iptal kararında Mahkeme'nin, bu aktivist tutumunu temel hak ve özgürlükleri korumak amacıyla gerçekleştirdiği ileri sürülebilir. Dolayısıyla 1961 Anayasası döneminde özellikle 1971 değişiklikleri sonrasında anayasa değişikliklerini denetleme yetkisinin kendisinde var olduğu yönünde içtihat geliştirirken, gerekçeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Mahkemenin hak temelli yorum yöntemini kullandığı iddia edilebilir. Zira Mahkeme anayasa değişikliklerini anayasaya aykırı bularak iptal ederken yorumunda merkeze başta “demokratik hukuk devleti” ilkesini koyarak hareket etmiştir⁹. Ayrıca aynı kararlarda “insan haklarına dayanan devlet” ilkesini de incelemiştir¹⁰. 1982 Anayasası döneminde de¹¹ Anayasa

⁸ Bu kararlarla ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. Hakyemez, Y. Ş. (2010). “Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi ve Anayasa Mahkemesi'nin Anayasaya Aykırı İchtihadı”, *Liberal Düşünce*, C. 15, S. 57- 58, ss. 61-68.

⁹ “Anayasa Mahkemesinin kimi kararlarında da açıklandığı üzere hukuk devleti demek, insan haklarına saygılı ve bu hakları koruyan, toplum yaşamında adalet ve eşitliğe uygun bir hukuk düzeni kuran ve bu düzeni sürdürmekle kendini yükümlü sayan, bütün davranışlarında hukuk kurallarına ve Anayasa'ya uyan işlem ve eylemleri yargı denetimine bağlı olan devlet demektir. Aslında yargı denetimi, hukuk devleti ilkesinin öteki öğelerinin de güvencesini oluşturan temel öğedir. Çünkü insan haklarına saygılı olmayan ve davranışlarında hukuka ve Anayasa'ya uymayan bir yönetimi, bu tutumundan caydıran ve onu meşruluk ve hukukilik sınırı içinde kalmak zorunda bırakan güç, yargı denetimi gücü ve yetkisidir. İtiraz konusu kural, her türlü denetimi ve özellikle yargı denetimini ortadan kaldırmakta, hâkimleri hukuksal güvenceden yoksun bırakmaktadır. Hâkimi yargı yoluna başvurma hakkından yoksun olan bir devlette, bireylerin hukuksal güvenceye sahip olduğu savunulamaz. Şikâyetle uğrayan veya denetim nedeniyle hakkında soruşturma açılan hâkim, Yüksek Hâkimler Kurulu kararıyla meslekten çıkarılabilecek, fakat hâkim, bu karara karşı yargı yerine başvuramayacaktır. Bunun hukukla bağdaşır bir yönü yoktur. Bu nedenlerle Yüksek Hâkimler Kurulunun kararlarına karşı yargı yerine başvurulamaması Cumhuriyetin hukuk devleti niteliğine ters düşer.” Bkz. AYM, E.1976/43, K.1977/4, 27/01/1977.

¹⁰ Yancı Özalp, N. (2018). *Türkiye’de Aktivizm ve Kendi Kendini Sınırlandırma Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Yorumu*, İstanbul: On İki Levha Yay., s. 123.

¹¹ AYM 1982 Anayasası döneminde 2008 yılına kadar vermiş olduğu üç kararında 1982 Anayasası'nın 148. maddesinin lafzına sadık kalarak esas bakımından denetimden uzak durmuştur. 1987 yılında verilen ilk kararın gerekçesi oldukça sadedir. Mahkeme şekil ve esas bakımından denetimi çok kısaca açıklayarak 148. maddeye atıf yapmış esasa girmeden talebi reddetmiştir. “Esasla ilgili olarak yapılan uygunluk denetimi; bir kanunun, kanun hükmünde kararname ya da içtüzük kuralının, Anayasa ile çelişen bir yönü olup olmadığının araştırılmasıdır. Şekil bakımından denetim, bu tür mevzuâtın Anayasa ve içtüzükte öngörülmüş bulunan usul ve şekil kurallarına uygun biçimde yapılıp yapılmadığı hususlarının denetimidir; Zira, herhangi bir hukuk kuralı ancak Anayasanın öngördüğü ya da Anayasaya uygun hukuk kurallarının müsaade ettiği usullere göre konulabilir. Biçim kuralı; bir tasarı ya da teklifin kanunlaşmasına kadar geçirdiği tüm evrelerde uyulması gereken usul ve şekil kurallarının bütünüdür ifade eder. Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkilerini belirleyen Anayasanın 148. maddesinde, Anayasa değişikliklerine ilişkin yasaların

Mahkemesi tali kurucu iktidarın gerçekleştirdiği Anayasa değişikliklerini esas bakımından denetlemeye devam etmiştir. 2008 ve 2010 yıllarında verdiği kararlarında “*içerik denetimine girerek yetki alanını genişleten bir yargısal aktivizm*” ortaya koymuştur¹². Özellikle 2008’deki aktivizminin “*ideoloji eksenli*”¹³ olduğu ve otoriter merkezli güvenlikçi bir yaklaşımı yansıttığı ifade edilebilir.

Anayasa Mahkemesinin iki Anayasa dönemindeki yaklaşım tarzındaki farklılık geçici maddelerin kalıcılığı konusunda da karşımıza çıkmaktadır¹⁴. Geçici maddeler, devrim, darbe ve yeni bir devletin kurulması gibi siyasal rejimlerde ve hukuk düzenlerinde kopma olduğu geçiş dönemlerinde oluşabilecek hukuk boşluklarını engelleyerek bireylerin hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmesinin önüne geçilmesi amacıyla öngörülür. Dolayısıyla bu hükümler hukuk devletinde, hukukun üstünlüğünün sağlanması için oldukça önemli fonksiyon icra eden araçlardır. Esasen geçici dönem bittiğinde bu hükümler sessiz bir biçimde hukuk düzeninden tasfiye olur. Siyasal ve hukuki kopmaların ürünü olan 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası’nın her ikisi de geçici maddeler öngörmüştür. Bu iki Anayasa’nın öngördüğü geçici maddelerin hukuk boşluğunu ortadan kaldırması beklenirken zaman içinde bu maddeler, hukuk sisteminde zafiyete neden olarak kalıcılığıdır. Bu kalıcılığının kurucu iktidarın siyasete olan güvensizliğinin ve rejimi koruma adına geçici madde kavramını olumsuz yönde dönüştürmüş olmasının ve

esas yönünden denetimine yer verilmediği gibi, bunların biçim yönünden denetimleri de, teklif ve oylama çoğunluğuna ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartına uyulup uyulmadığı hususları ile sınırlı tutulmuştur. İptali istenen bu sınırlı sebeplerden herhangi birine ilişkin bulunmadığı sürece davanın dinlenmesi olanağı yoktur. Dava dilekçesinde ileri sürülen hususlar Anayasanın 148. ve Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanunun 21. maddelerinde sayılı ve sınırlı olarak belirlenen şekil bozukluklarından değildir. Bu itibarla işin esasına girilmeden yetkisizlik nedeniyle davanın reddine karar verilmesi gerekir.” Bkz. AYM, E.1987/9, K.1987/15, 18/06/1987; Mahkeme 2007 yılında vermiş olduğu kararında da “Anayasanın 148. maddesinde, Anayasa değişikliklerinde Anayasa Mahkemesine tanınan denetim yetkisi, teklif, oylama çoğunluğu ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartlarına uyulup uyulmadığı hususları ile sınırlanmıştır. Esas yönünden denetime olanak tanınmadığı gibi, 148. maddede tüketici biçimde sayılan koşulların dışında şekil yönünden denetim yapılması olanaksızdır.” ifadelerine yer vermiştir. Bu kararda da Mahkeme anayasanın lafzına sadık kalarak esas denetimi yapamayacağını ifade etmiş, yapacağı şekil denetiminin ise 148. maddedeki sınırlar çerçevesinde kalacağını altını çizmiştir. Bkz. AYM, E.2007/68, 05/07/2007; Aynı şekilde 2007 yılının sonunda verdiği 3. kararında da Mahkeme iptale konu olan düzenlemenin Anayasa’nın 148. maddesinde öngörülen teklif ve oylama çoğunluğu ile ivedilikle görüşülemeyeceği koşulları çerçevesinde incelenebileceğini belirterek iptal isteminin reddine karar vermiştir. Bkz. AYM, E.2007/99, K.2007/86, 27/11/2007.

¹² Yancı Özalp, N. (2018). s. 132.

¹³ a.g.e. s. 133.

¹⁴ Gedik, Ö. (2013). s. 167.

parlamentoların kendi sorumluluklarını savsaklamalarının yanında¹⁵, özellikle 1982 Anayasası döneminde, Anayasa Mahkemesinin inisiyatif almak istememesinden de kaynaklandığı ileri sürülebilir¹⁶.

Anayasa Mahkemesi, 1961 Anayasası döneminin son yıllarına doğru 1961 Anayasası'nın geçici 4. maddesinin deyimsel yorumunu aşmaya çabalamıştır. Mahkeme 1976 yılına kadar geçici 4. maddeyi deyimsel yorumdan hareket ederek sözel ifadesinin dışına çıkmadan yorumlamıştır. Dolayısıyla Mahkeme, 27 Mayıs 1960 darbe tarihinden 6 Ocak 1961 tarihine kadar çıkarılan kanunlar hakkında Anayasa'ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvuruda bulunulamayacağı yönünde kararlar vermiştir. Ancak 1976 tarihinde Mahkeme, ilgili yasanın Anayasa'nın ayrıntılarıyla düzenlediği hükümden önce yürürlüğe girdiğini vurgulayarak *lex posterior derogat legi priori* (sonraki kanun önceki kanunları ortadan kaldırır) kuralını Anayasa'ya uyarlamış ve geçici 4. maddeyi aşmıştır¹⁷. Mahkeme, 1982 tarihinde verdiği bir kararında ise Anayasa'nın detaylı düzenlemesine aykırılık içeren Ceza Yasası hükmünün ihmal edilerek doğrudan Anayasa'nın uygulanmasına karar vermiştir. Bu davada Mahkeme, *ihmal* kuralını uygulamıştır. Bilindiği gibi anayasa yargısında ihmal usulü, Anayasa Mahkemesinin önüne gelen davada uygulanması gereken kuralı iptal edemediğinden dolayı bu kuralı olaya uygulamayarak ihmal etmesi ve Anayasa'nın ilgili hükümlerini doğrudan uygulaması şeklinde ifade edilebilir¹⁸. Görüldüğü gibi Mahkeme olağanüstü ara dönemde (27 Mayıs 1960 tarihinden 6 Ocak 1961 tarihine kadar) çıkarılan kanunlar hakkında Anayasa'ya aykırılık kararı vermemiş olmakla birlikte Anayasa'ya aykırılığı giderecek iki ayrı çözüm yolu bulmuştur: Biri "*Lex posterior derogat lex priori/sonraki kural öncekini ortadan kaldırır*" kuralı, diğeri de "*Anayasa'ya aykırılığı açık olan kanun hükmünün ihmal edilerek yerine anayasa kuralının doğrudan uygulanmasıdır.*"¹⁹

1982 Anayasası'nın kurucu iktidarı, geçici 15. madde vasıtasıyla, tıpkı 1961 Anayasası'nda olduğu gibi ara dönemde (Millî Güvenlik

¹⁵ Anayasa Mahkemesi bir kararında geçici maddeyi daraltmak inisiyatifini kullanmamış, 1980 darbesi döneminde çıkarılan kanunlarda yer alan Anayasa'ya aykırı hükümleri temizleme görevini parlamentoya bırakmıştır. Mahkemeye göre "*Anayasa, geçici 15. maddesi ile bir dönemin yasal işlemlerinin Anayasa'ya aykırılığı savında bulunulmasını uygun görmemiş, bir anlamda yasaklamıştır. Ancak bunların hukuk devleti ilkesine uygun biçimde yargı denetimine açılması, Anayasa'ya aykırılık savında bulunma ve inceleme yasağının kaldırılmasına bağlı olup bu da Anayasa'nın 87. maddesi uyarınca doğrudan yasama organının görev ve yetkisi kapsamına girmektedir.*" Bkz. AYM, E.1991/31, K.1991/27, 12/9/1991.

¹⁶ Gedik, Ö. (2013). s. 156.

¹⁷ AYM, E.1976/13, K.1976/31, 3/6/1976.

¹⁸ AYM, E.1981/8, K.1982/3, 6/5/1982.

¹⁹ Gedik, Ö. (2013). s. 158.

Konseyi döneminde) çıkarılan kanunların denetlenmesini yasaklamıştı²⁰. Anayasa Mahkemesi, ara dönemde kabul edilen kanunlarla ilgili olarak önüne gelen davalarda deyimisel yorumun sözel içeriğine sadık kalarak anayasaya aykırılık yönünde karar vermediği gibi geçici maddeleri aşacak 1961 Anayasası dönemindeki içtihatlarına da uzanmamıştır.

Bu iki örneğe de bakılarak Mahkemenin 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası dönemi kıyaslandığında ikinci dönemde daha ideoloji eksenli güvenlikçi bir yaklaşım sergilediği ileri sürülebilir. Bunun sebebini yorum yöntemlerinde aramak yerine dış etkenlere bakmak gerekir. 1980 darbesinin etkisi, 1960 darbesine oranla çok daha uzun sürmüştür. Üstelik 1982 Anayasası özgürlük otorite dengesinde 1961 Anayasası'na nazaran otoriteden yana daha çok ağırlık koymuştur. Bununla birlikte 1982 Anayasası'nın ilk hâlinin kurduğu Anayasa Mahkemesinin oluşum şeması çoğulculuktan uzaktı. 11 üyenin tamamı devlet başkanı tarafından atanacak şekilde oluşturulmuştu. Bu çerçevede karşılaştırıldığında 1982 Anayasası'nın kurduğu anayasal sistemin güvenlik kaygıları öne çıkan otoriter bir eğilimi yansıttığı ve 1961 dönemi Anayasa Mahkemesinin oluşum aşamasındaki demokratik meşruluğunun çok daha yüksek olduğu söylenebilir. Bu hususların da kararlara yansıdığı iddia edilebilir.

Öte yandan hem Mahkemenin yapısında hem de hak ve özgürlükler rejiminde uzun yıllara yayılan hukuk devleti, demokrasi ve insan hakları eksenli olumlu dönüşüm Anayasa Mahkemesi kararlarına da yansımıştır. Özbudun'un da işaret ettiği gibi Mahkemenin kararlarında *“ideolojik temelli yaklaşımdan hak temelli yaklaşıma doğru kayda değer bir evrim gözlemlenmektedir.”* Örneğin Anayasa Mahkemesi, kendine özgü laiklik anlayışını (Özbudun'un deyişiyle *katı ve dışlayıcı laiklik*²¹ anlayışını) özgürlükler doğrultusunda dönüştürmüş; 2009 yılından bu tarafa parti kapatma konusunda eyleme geçmemiş, HSYK kararında olduğu gibi yargı bağımsızlığına önemli ölçüde sahip çıkmış ve ölçülülük ilkesine daha düzenli bir şekilde başvurmuştur.²²

Hak eksenli yaklaşımda 2010 Anayasa değişikliğinin etkisinin diğer değişikliklere nazaran daha önemli olduğu iddia edilebilir. Bu değişiklikler sonucunda bireysel başvuru pratiği, Mahkemeyi ulus ötesi insan hakları kurumlarını anlamaya zorlamış; böylece norm

²⁰ Aliefendioğlu, Y. (1997). *Anayasa Yargısı*, Ankara: Yetkin Yay., s. 341.

²¹ “Dışlayıcı laiklik” kavramı için ayrıca bkz. Kuru, A. T. (2011). *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, Çağdaş Babaoğlu, E. (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

²² Özbudun, E. (2021). *Türk Anayasa Hukuku*, 21. Baskı, Ankara: Yetkin Yay., s. 444.

temelli denetim sürecini de demokratik hukuk devleti ve insan hakları çizgisine doğru yaklaştırmıştır. Ayrıca Anayasa Mahkemesinin oluşum şemasındaki demokratik meşruluğun artırılmasının da olumlu katkısından söz edilebilir. Zira 2004 yılındaki uluslararası insan hakları hukukunu iç hukuka açan anayasa değişikliğinin bu devinimi sağlamakta yetersiz kaldığı, Anayasa Mahkemesinin sonrasında verdiği tartışmalı kararlarından anlaşılmaktadır.

2010 Anayasa değişikliğinden sonra Mahkeme için yeni bir dönemin varlığından söz edilebilir. Anayasaya Mahkemesi bireysel başvuruları inceleme yetkisi kazanmış, ayrıca Mahkemenin yapısı oluşum aşamasındaki demokratik meşruluk açısından yeniden yapılandırılmıştır. Bireysel başvurunun devreye girmesiyle birlikte Türk Anayasa Mahkemesi temel hak ve özgürlükleri tespit etme ve koruma misyonu yüklenmiştir. Mahkemenin yetki alanında ve oluşum şemasındaki bu olumlu genişleme kararlara da yansımıştır. Kararlar bir bütün olarak incelendiğinde bir kısım çekingin ve daraltıcı geriye dönüşlere rağmen, insan hakları lehine bir ivmenin yakalandığı ileri sürülebilir. Öyle ki Anayasa Mahkemesinin üçüncü döneminde insan haklarının ve çoğulcu demokrasi kurumlarının korunmasında önemli bir rol ifa ettiği ileri sürülebilir²³.

Dikkat çekici bir nokta, itiraz yolunun olay temelli denetime yaklaşan işlevsel gelişimidir. Bizim ilerleyen başlıklarda “*kuralı daraltan örtülü iptal*” şeklinde isim önerisinde bulunduğumuz karar türünün yaygınlaşması, itiraz denetiminin bireysel başvuruya yaklaştığının bir göstergesidir.

II. YORUMUN SINIRLARINA İLİŞKİN ANAYASA MAHKEMESİNİN TAVRI

A. GENEL OLARAK

Anayasacılık hareketleri siyasal iktidarı sınırlandırmak ve bu sayede bireylerin hak ve özgürlüklerini güvence altına almak olduğuna göre, anayasal normların amacı da iktidarı sınırlamak ve egemenlik yetkilerini paylaştırmaktır²⁴. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesinin yorum yöntemlerini, yorum ilkelerini, mantık kurallarını ve argümantasyon araçlarını siyasal iktidarı sınırlandırmak ve kuvvetler ayrılığını pekiştirmek lehine kullanması varlığının ruhuna uygundur. Dolayısıyla mahkemenin her yorumunun politik sonuçlara yol açması doğaldır.

²³ a.g.e.

²⁴ Eren, A. (2016). s. 233.

Hukuk alanında yoruma, belli yöntem ve araçlar vasıtasıyla, bir hukuk kuralının anlamını ortaya çıkarmak ve kuralda uygulamaya yönelen tereddütleri gidermek amacıyla başvurulur. Yorumu gerektiren, diğer bir ifadeyle kuralın uygulanmasında belirsizliğe yol açan üç kaynağın varlığından söz edilebilir: kuralı koyan iradedeki belirsizlik, kuralın somutlaştığı metnin anlamında belirsizlik, kuralın güvence altına aldığı hukuki değerdeki belirsizlik²⁵. O zaman yorumun, belirsizliğin kaynağına göre kural koyucu iradeyi anlamlandırdığı tarihî yönü, metnin kendisinin netleştirilmesine yönelik dili anlama çabası ve korunan hukuki değer bu günkü karşılığının tespitinin yapılması şeklinde üç faaliyet alanı bulunmaktadır. Ayrıca yorum faaliyeti gerçekleştirilirken hukuk sisteminin ve bir hukuk alanının içerisinde ve kuralın bütünlüğünde tutarlılığa dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu dört boyutlu anlama ve anlam katma çabası, öğretide klasik yorum yöntemleri olarak belirtilmiştir: Tarihsel (genetik), deyimisel (lafzi, sözel, gramatik/gramatikal), sistematik ve amaçsal (gai, teleolojik) yorum yöntemleridir.

B. KLASİK YORUM YÖNTEMİ VE REALİST YORUM YÖNTEMİ SARKACINDA TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ

Yorumun sınırlarını belirlemek için yorum kavramını tanımlayacak ihtimalleri ortaya koymak gerekir. Troper'e göre yorum faaliyeti, ya bir şeyin anlamını belirtmek veya o şeyin anlamını belirlemekten oluşur. İlk tanım; anlamı bilmenin mümkün olduğu, yorumun bilginin bir işlevi olduğu, ikincisi ise iradenin bir işlevi olduğu varsayımına dayanır. Bu tanımların her biri farklı bir yaklaşıma karşılık gelmektedir²⁶. Bu çerçevede yorumun sınırlarına ilişkin iki yaklaşımdan söz edilebilir: klasik yorum teorisi ve realist yorum teorisi.

Klasik yorum teorisine göre yorumcu, gerçekleştirdiği yorum faaliyetiyle yeni bir şey ortaya koymaz. Her hukuki duruma yönelen ve her hukuki sorunun çözümü için uygulanabilecek bir hukuk kuralı apaçık bir biçimde ortada vardır. Eğer kural yoksa hâkim, yorum yoluyla bu kuralı belirli hâle getirir²⁷. Hâkim, yorum yaparken normun objektif nitelik taşıyan gerçek anlamını metne keyfi eklemeler yapmaksızın araştırıp ortaya çıkarır. Bu teoride normun sözleri açık değilse yorum yapılır²⁸.

²⁵ a.g.e. s. 255; Oder, B. E. (2010). *Anayasa Yargısında Yorum Yöntemleri*, İstanbul: Beta Yay., s. 5-7.

²⁶ Troper, M. (2006). "Une Théorie Réaliste de L'Interprétation", *Revista Opinião Jurídica, Fortaleza*, V. 2, N. 8, s. 301.

²⁷ Gözler, K. (1998). "Realist Yorum Teorisi ve Mekanist Anayasa Anlayışı", *Anayasa Yargısı*, C. 15, s. 208.

²⁸ Eren, A. (2016). s. 254.

Realist yorum teorisinde ise gerçek anlamda kanun koyucu, metni inşa eden değil, onu yorumlayandır²⁹. Bu yorum yaklaşımında kural, metnin kendisi değil onun anlamıdır. Dolayısıyla her hukuk kuralı uygulanmak istendiğinde yorum kaçınılmazdır. Yorum, birden fazla anlam taşıyan metnin içerdiği alternatif hükümler içinden tercih faaliyetidir. Hans Kelsen ve Michel Troper önde gelen realist yorum savunucularıdır³⁰. Kelsen'e göre esasen Anayasa Mahkemeleri kanun koyucunun ihdas ettiği bir kanunu iptal etmek suretiyle negatif bir şekilde kural koymaktadır. Bu görüşten hareketle Kelsen, anayasa yargıcını negatif kanun koyucu olarak görür³¹.

Realist yorum teorisi, anayasa mahkemelerinin sadece hukuku söylemekle yetinmediğini, yasanın oylama anında değil fakat uygulanmasında “*genel iradenin ifadesi*”ne katkıda bulunan bir “*eş yasayıcı*” (olumlu yasayıcı-ön yasayıcı) rolünü üstlendiğini ileri sürmektedir³². Mathieu'ya göre anayasa yargıcı, bir kanunun geçersiz kılınmasının zaman içindeki etkilerine veya maddi kapsamına karar vererek, yönlendirmeleri (...*directives la manière...*) vasıtasıyla bir kanunun nasıl yorumlanması ve uygulanması gerektiğini belirleyerek veya kanun koyucunun müdahalesi için bir çerçeve oluşturarak yasama çalışmasının mükemmelleştirilmesine müdahale eder³³.

Günümüzde karşılaştırmalı anayasa yargısı uygulamasında “*normun niteliğine, olayın özelliklerine ve yorumcunun yetkilerine*” bağlı olarak her iki yaklaşıma da başvurulduğu görülmektedir. Benzer biçimde Türk Anayasa Mahkemesi de kimi kararlarında klasik yorum teorisine uygun yorumlar yaparken, kimi kararlarında realist yorum yaklaşımından hareketle kendisini “*eş yasayıcı*” olarak görmektedir³⁴.

İnsan haklarının gelişmeci özelliği hak ve özgürlükler rejimini sürekli dinamik tutmaktadır. Güncel hak kategorilerinin doğması insan haklarının bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. 20. yüzyılın başında

²⁹ Gözler, K. (1998). s. 209.

³⁰ Eren, A. (2016). s. 254.

³¹ Erdoğan, M. (2015). *Anayasal Demokrasi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, ss. 93-94.

³² Kaboğlu, İ. Ö. (2007). *Anayasa Yargısı Avrupa Modeli ve Türkiye*, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, s. 250.

³³ Mathieu, B. (2011). “Le Conseil constitutionnel ‘législateur positif’ ou la question des interventions du juge constitutionnel français dans l’exercice de la fonction législative”, içinde *Constitutional Courts as Positive Legislators in Comparative Law*, Brewer-Carias, A. R. (Der.), Cambridge University Press, 2011, p. 471.

³⁴ Eren, A. (2016). s. 255.

Jellinek'in yapmış olduğu tasnifte dayanışma hakları yer almamaktaydı. Tıpkı 1979 yılında Karel Vasak'ın yapmış olduğu tasnifte dördüncü kuşak hakların bulunmadığı gibi. Bireylerin hak ve özgürlüklerinin en önemli koruyucusu olan anayasa mahkemelerinin dinamik yorum yöntemini benimsememeleri, insan haklarının gelişmeci özelliğiyle bağdaşmaz. Zira Arsel'in de dikkat çektiği gibi anayasa mahkemeleri, yalnızca yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyen bir hakem pozisyonunda değildir. Mahkemeler aynı zamanda siyasal iktidarı değişime zorlayan ve ona hedefler koyan dinamik güç odaklarıdır³⁵. Anayasa mahkemelerinin realist yorum yönteminden mülahem bu dinamik işlevi, Cox'a göre özellikle insan hakları konusunda öne çıkmaktadır. Öyle ki yüksek mahkemeler, temel hakların korunmasında pasif güvenceleri aşarak hükûmetlerin anayasalarda yer alan ideallerin kitleler yararına somutlaştırılması yolunda da aktif çabalar göstermelerini teşvik etmelidir.³⁶

C. REALİST YORUM YAKLAŞIMINDAN HAREKETLE ANAYASA MAHKEMESİNİN YETKİLERİNİ GENİŞLETMESİ

1. Yürürlüğü Durdurma Kararları

Anayasa Mahkemesi, kuruluş kanununda herhangi bir açık hüküm bulunmamasına rağmen 1993 yılında yürürlüğü durdurma kararı vermiştir³⁷. Bu kararı verirken Anayasa Mahkemesinin realist yorum yöntemini benimsediği çok açık bir biçimde anlaşılmaktadır: "...Anayasa Mahkemesi'nin uygulamayı durdurma yetkisi konusunda yazılı kurallarda

³⁵ Arsel, İ. (1970). *Anayasa Mahkemesi'nin Bazı Eğilimleri Üzerine Görüşler ve Anayasa Mahkemesi Kararlarından Özetler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., s. 3.

³⁶ Archibald Cox'dan aktaran Ünsal, A. (1980). *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi*, Ankara: AÜSBF Yayınları, s. 29.

³⁷ Yürürlüğü durdurma istemi, 1961 Anayasası döneminde ve 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesinin önüne toplamda üç kez gelmiştir. 1993 yılına kadar Mahkeme her üç kararında da yürürlüğünün durdurulmasını reddetmiştir. AYM bu kararlarında ağır sonuçlara yol açabilecek yürürlüğün durdurulması gibi bir yetkinin Mahkemeye açıkça Anayasa ile verilmesi gerektiğine, soruna bir yargılama usulü sorunu olarak bakmak gerekirse bu kez de yetkinin Mahkemenin kuruluş yasası ile tanınması gerektiği kanaatine varmıştır. Ayrıca Mahkeme yorum veya kıyaslama yoluyla dahi olsa kendisine böyle bir yetki tanıyamayacağı kanaatindedir. Zira yürürlüğü durdurma kararı vermesi durumunda Mahkeme dolaylı yoldan da olsa görüşünü belirtmiş olacaktır. Görüldüğü gibi AYM, pozitivist bir tutum sergileyerek ne Anayasa'da ne de AYM Yasası'nda yürürlüğü durdurma yetkisine ilişkin bir düzenlemenin bulunmadığını belirterek bu konuda yetkisiz olduğu kanaatine ulaşmıştır. Bununla birlikte Mahkeme, 1993 yılında vermiş olduğu bir kararla önceki yıllardaki içtihadını değiştirmiştir. Bkz. Yılmaz Aliefendioğlu, Y. (1997). s. 342; Gören, Z. (1995). "Türk ve Alman Anayasa Hukuku'nda Anayasa Yargısının Sınırları ve Yürürlüğü Durdurma Kararları", *Anayasa Yargısı*, C. 12, ss. 194-243; Güran, S. (1995). "Anayasa Mahkemesinin İşlevi ve Bu Bağlamda Yürürlüğün Durdurulması", *Anayasa Yargısı*, C. 12, s. 193-197; Ruhi, E. (2001). "Türk Anayasa Yargısında Yürürlüğün Durdurulması", *EUHFD*, C. V, S. 1-4, ss. 129-150; Gedik, Ö (2013). ss. 263-264.

bir boşluk olduğu açıktır. Yasalarda açık hükümler bulunmaması durumunda yargıcın hukuk yaratabileceği, çağdaş hukuk sistemlerinde benimsenen bir görüştür... Anayasa Mahkemesi yazılı kurallarda düzenleme bulunmasa bile, Anayasa'yı yorumlama işlevini anayasal yargı denetiminin isterlerine uygun olarak kullanıp uygulamayı durdurma kararı vermek yükümlülüğündedir³⁸." Görüldüğü gibi Mahkeme, anayasa yargıcının hukuk oluşturma yetkisine sahip olduğunu açıkça ifade etmiş ve kanunlarla kendisine verilmemiş bir yetkiyi kullanmıştır. Mahkeme bu genişletici yorumu yaparken, hukukun ve yargı işlevinin yazılı kuralların sözüyle çatışması durumunda deyimsel yorum yapmak zorunda olmadığını³⁹, "kuralların yorumu ile soruna, amaca en uygun çözümün bulunması gerek"tiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Mahkeme realist yorum yaklaşımına amaçsal yorumun dönüştürücü etkisiyle ulaşmıştır. Hukuk devletini sağlama, anayasa yargısını etkili kılma, anayasaya aykırı kuralları olabildiğince çabuk ortadan kaldırma ve kamu yararını ve kamu düzenini kollama amaçları Anayasa Mahkemesi'nin tercihini şekillendirmiştir⁴⁰.

2. Yorumlu Ret Kararları

Benzer şekilde Anayasa Mahkemesi realist yorum yönteminden hareketle ilgili yasal düzenlemelerde açıkça belirtilmediği hâlde içtihatlarıyla "yorumlu ret karar türü"nü oluşturmuştur. Öğretide "ara kararlar" (mutavassıt karar/intermédiaire)⁴¹ "yorumlayıcı karar" ve "anayasaya uygun yorum"⁴² gibi çeşitli başlıklar altında incelenen yorumlu ret kararları, Anayasa Mahkemesinin iptali istenen normu "belirli bir yorum, yani belirli bir anlam ve içerik şartıyla Anayasaya uygun bulup iptal talebinin veya itirazın reddine karar verdiği kararlardır"⁴³. Böylece Mahkeme, kurala ilişkin yaptığı yorumla kuralı iptal etmeyerek onun ayakta tutulmasını sağlar⁴⁴.

³⁸ AYM, E.1993/33, K.1993/40-2, 21/10/1993.

³⁹ "Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın, yasaların, hukukun ve yargı işlevinin özünü gözardı edip, kendini yalnız yazılı kuralların sözüyle bağlı sayamaz."

⁴⁰ Gedik, Ö. (2013). s. 265.

⁴¹ Kaboğlu, İ. Ö. (2007). s. 141.

⁴² Tanör B. ve Yüzbaşıoğlu N. (2009). Türk Anayasa Hukuku, 9. Bası, İstanbul: Beta Yay., s. 522; Çağlar, B. (1985). "Anayasa Yargısında Yorum Problemi Karşılaştırmalı Analizin Katkıları", *Anayasa Yargısı*, C. 2., s. 193-194.

⁴³ Döner, A. (2008). "Anayasa Mahkemesi Kararlarının Gerekçelerinin Bağlayıcılığına İlişkin Bazı Sorunlar", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan, C. II. (Anayasa Hukuku)*, Ankara: Yetkin Yay., s. 222; Köküsarı, İ. (2009). *Anayasa Mahkemesinin Kararlarının Türleri ve Nitelikleri*, İstanbul: On İki Levha Yay., s. 190.

⁴⁴ Yelken, H. (2022). *Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Hukuki Denetimi*, Ankara: Seçkin Yay., s. 267.

Anayasa Mahkemesi, yorumlu ret kararlarının örneklerini 1961 Anayasası'nın uygulandığı ilk yıllardan itibaren vermeye başlamıştır⁴⁵. Mahkeme, 1961 Anayasası döneminde birçok kararında bu karar türüne başvurmuş; 1982 Anayasası döneminde de bu içtihadını sürdürmüştür. 1984 yılında vermiş olduğu kararında Mahkeme amaçsal yorumdan hareket ederek normun nasıl yorumlanırsa Anayasa'ya aykırı olmayacağını gerekçesinde belirtmiştir⁴⁶. Sonraki kararlarında da Mahkeme gerek Anayasa'da gerekse de usul yasalarında “*yorumlu ret*”e ilişkin bir düzenleme bulunmamasına rağmen bu yönde kararlar vermiştir. Mahkeme verdiği ilk yorumlu ret kararlarından itibaren açık bir biçimde bu karar türünden söz etmemiştir. Hatta ilk kararlarda bilinçli bir tercihin ötesinde amaçsal yorumun doğasından kaynaklanarak ortaya çıktığından ve sonrasında uygulama sonucunda kavramsal bir boyut kazandığından söz edilebilir. Anayasa Mahkemesinin benimsediği realist yorum tercihi, amaçsal yorum vasıtasıyla bu karar türünün doğumunu sağlamıştır.

3. OHAL KHK'larını Nitelendirme Yetkisini Kendinde Gördüğü Kararlar

Bir hukuk devletinde devletin olağan koşullar için düzenlediği hukuk kuralları olduğu gibi olağanüstü koşullarda uygulanacak hukuk kuralları da vardır. Olağan koşullar, hayatın normal akışının kesintisiz devam ettiği, siyasi ve hukuki yapılanmayı bozacak beşerî ve fiziki herhangi bir olumsuzluğun söz konusu olmadığı durumu ifade eder. Olağanüstü koşullar ise hayatın olağan akışını kesintiye uğratan savaş, büyük isyan ve terör kalkışmaları ve ağır ekonomik bunalımlar gibi beşerî ve tabii afet (deprem, sel) ve yangın gibi fiziki koşulların varlığı neticesinde bir devletin

⁴⁵ Mahkemenin 1962 yılında vermiş olduğu bir yorumlu ret kararına karşı yazılan bir muhalefet şerhi de kararın sonucuna değil gerekçesine yöneliktir. Üyeler Hakkı Ketenoğlu ve Muhittin Gürün “*Gerekçeye Muhalefet Şerhi*” adı altında karşı oy yazılarını kaleme almışlardır. Karara muhalefet şerhi koyan bir diğer üye Salim Başol da tıpkı diğer iki üye gibi çoğunluk kararının gerekçesine katılmadığını belirterek, çoğunluk kararına iştirak ettiğini vurgulamıştır. Bkz. AYM, E.1962/211, K.1962/121, 26/12/1962; Bu iki muhalefet şerhi de ortaya koymaktadır ki, Mahkeme üyeleri, Mahkemenin kuruluşundan itibaren yorumlu ret kararı şeklinde isimlendirilebilecek karar türünü olumlu veya olumsuz dikkate almaktadırlar. Bkz. Gedik, Ö. (2013). s. 272.

⁴⁶ “Her ne kadar iflas kurallarının kanunun metnine sıkı surette bağlı olarak uygulanmasının kural olduğu ileri sürülmekte ve bu düşüncenin isabeti bir dereceye kadar yadsınmamakta ise de, metne sıkı surette bağlılığın bir kanunu bazen ruhundan uzaklaştırdığı da bir gerçektir. Kanunun ruhu gerçekleştirmek istediği gayesidir. Kanunun hayatiyeti ve günlük yaşamın gereklerine uyması o'nun objektif amacının iyi bir biçimde tahakkuk ettirilmesine bağlıdır. Bu bakımdan itiraz konusu 178. maddenin birinci fıkrası hükmü ticari ve hukuki ilişkilerde güven ve istikrarı bozacak bir biçimde yorumlanmamalıdır. Anılan fıkra hükmü, hukukumuzun temel ilkelerini belirleyen Medeni Kanun'un başlangıç kısmındaki genel esaslar ve özellikle 2. maddesi gözönünde tutularak uygulanmalıdır.” AYM, E.1984/8, K.1984/10, 20/9/1984.

coğrafi, hukuki ve siyasi yapılanmasını tehdit eden istisnai durumlardır (*state of exception*). Bazen olağan koşulların hukuk kurallarıyla olağanüstü koşullarda ortaya çıkan sorunlarla baş etmek mümkün olmayabilir⁴⁷. Zira bu koşullar “*hemen harekete geçmeyi gerektiren ve genellikle tehlikeyi içeren beklenmedik, ani, öngörülemeyen kriz hâlidir*”⁴⁸. Anayasanın 119. maddesi, olağanüstü hâllerde Cumhurbaşkanı’nın olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda olağan dönem Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin uyması gereken sınırlamalara tabi olmaksızın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabileceğini belirtmiştir.

1982 Anayasası’nın 148. maddesinin açık hükmüne göre “*olağanüstü hallerde ve savaş hallerinde çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin şekil ve esas bakımından Anayasaya aykırılığı iddiasıyla, Anayasa Mahkemesinde dava açılmaz.*” Metnin 2017’deki değişiklikten önceki hâlinde bu fıkrada yer alan “*sıkıyönetim*” ibaresi madde metninden çıkarılmış; “*kanun hükmünde kararnamelerin*” ibareleri “*Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin*” şeklinde değiştirilmiştir. Dolayısıyla hüküm cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemine uygun hâle getirilmiştir.

Değişiklikten önce hükmün eski hâli üzerinden Mahkeme amaçsal yorum yapmış, içerikten hareketle OHAL KHK’larını nitelendirme yetkisini kendinde gördüğü kararlar vererek bazı OHAL KHK’larını denetlemiştir.

1991 yılına kadar Mahkeme Anayasa’nın 148. maddesinin bu açık hükmüne uyarak OHAL KHK’larını denetime tabi tutmamaktaydı. Ancak Mahkeme, 1991 yılından itibaren vermeye başladığı kararlarla bir ölçüde OHAL KHK’larını da hukuki denetim sınırları içine almaya çalışmış; düzenlemenin nitelenmesini tamamen yürütme organının inisiyatifine bırakmamıştır. Diğer bir ifadeyle normu yasama organının adlandırmasıyla yetinmemiş, normun içeriğine bakarak tanımlamanın doğruluğuna kendisi karar vermiştir. Bu gerekçelerle 10/1/1991 tarihinde verdiği ilk kararında Mahkeme, Anayasa’ya aykırılığı iddiasıyla önüne gelen metine verilen adla kendisinin bağlı olmadığını, OHAL KHK’sı adı altında yapılan düzenlemelerin gerçekten Anayasa’nın öngördüğü ve Anayasa’ya uygunluk denetimine bağlı tutmadığı bir OHAL KHK’sı niteliğinde olup olmadığını incelemek ve bu nitelikte görmediği

⁴⁷ Kaboğlu, İ. Ö., (2015). *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 10. Baskı, İstanbul: Legal, s. 272.

⁴⁸ Esen, S. (2008). *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, Ankara: Adalet Yayınevi, s. 5.

düzenlemeler yönünden Anayasa'ya uygunluk denetimi yapmak zorunda olduğunu belirtmiştir⁴⁹. Mahkeme bu ilk kararında olağanüstü yönetim usullerinin getiriliş amacından hareketle aykırılık iddiasına konu olan düzenlemeyi denetleyip denetleyemeyeceğine karar vermiştir. Mahkeme benzer gerekçelerle bu içtihadını sürdürmüştür.

Görüldüğü gibi Mahkeme bu kararında OHAL KHK'larının düzenleniş amacını sorgularken tarihsel yorum, OHAL KHK'larını tanımlarken deyimisel yorum, Anayasa'nın olağanüstü hâllerde temel hak ve özgürlüklerin durdurulmasını düzenleyen 15. madde ile olağanüstü hâl rejimlerinin düzenlendiği 121 ve 122. maddeleri birlikte değerlendirirken sistematik yorum⁵⁰ yapmıştır. Ayrıca Mahkeme, 148. maddenin lafzına bağlı kalmamış; kuralın anlamını sorgulayarak amaçsal yorum yapmıştır. Görüldüğü gibi Anayasa Mahkemesi klasik yorum yöntemlerini bir bütün olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla bir yorum yöntemini diğerine tercih edildiğini söylemek oldukça güçtür. Ancak kararın sonucuna etki eden yorum yönteminin amaçsal yorum olduğu ileri sürülebilir. Mahkeme kendisine açıkça verilmemiş yetkiyi anayasaya uygunluk denetiminin amacından hareket ederek kullanmış⁵¹, yasama ve yürütme organlarının nitelendirmede yanlıya düştükleri bir metnin denetim dışında bırakılmasını anayasa yargısının mantıksal amacına aykırı görmüştür⁵².

Mahkeme 2016 yılında katı deyimisel yorumla bu konuda içtihat değişikliğine gitmiştir. Diğer bir ifadeyle 12 Ekim 2016 tarihli ve E.2016/166, K.2016/159 sayılı kararıyla fikrini değiştirmiştir. 668 sayılı Olağanüstü Hal KHK'sının iptali istemiyle açılan davayı reddetmiş, Kuruluş Kanunu'nda bu yönde yetki verilmediği gerekçesiyle ilk incelemede yetkisizlik kararı vermiştir. Mahkeme realist yorum yönteminden vazgeçerek 148. maddenin lafzına katı bir şekilde sadık kalmıştır.

⁴⁹ "Anayasa Mahkemesi Anayasa'ya uygunluk denetimi için önüne getirilen ve yasama veya yürütme organı tarafından yürürlüğe konulan düzenleyici işlemin hukuksal nitelemesini yapmak zorundadır. Çünkü, Anayasa Mahkemesi, denetlenmesi istenilen metine verilen adla kendisini bağlı sayamaz. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi 'olağanüstü hal KHK'si' adı altında yapılan düzenlemelerin Anayasa'nın öngördüğü ve Anayasa'ya uygunluk denetimine bağlı tutmadığı gerçekten bir 'olağanüstü hal KHK'si' niteliğinde olup olmadıklarını incelemek ve bu nitelikte görmediği düzenlemeler yönünden Anayasa'ya uygunluk denetimi yapmak zorundadır. Anayasa'nın 148. maddesi yalnızca olağanüstü hal KHK kuralı niteliğinde olan düzenlemelerin Anayasa'ya uygunluk denetimine bağlı tutulmalarına engel oluşturur." Bkz. AYM, E.1990/25, K.1991/1, 10/1/1991.

⁵⁰ Yancı Özalp, s. 138.

⁵¹ "Anayasa denetiminin amacı, Anayasa Mahkemesi'nin incelemesi için önüne getirilen metni nitelendirmesini zorunlu kılar; tersi durumda yasama veya yürütme organının nitelemede yanlıya düştükleri bir metnin denetim dışında kalması kabul edilmiş olur ki bu da Anayasa koyucunun Anayasa'ya uygunluk denetimi koymakla güttüğü amaca aykırı olur." Bkz. AYM, E.1991/6, K.1991/20, 3/7/1991.

⁵² Yancı Özalp, s. 138.

4. Kuralı Daraltan Örtülü İptal Kararları

Mahkemenin realist yorum yöntemine örnek olarak verilebilecek bir karar türü daha bulunmaktadır. Mahkemenin son yıllarda nispeten daha sıkça başvurduğu⁵³ normun yazılı metnini ortadan kaldırmayan ancak uygulama alanını iptal marifetiyle daraltan kararları bulunmaktadır. Öğretide çok fazla dile getirilmeyen “kuralı daraltan örtülü iptal” kararları incelenmeye muhtaçtır⁵⁴. Bu karar türünde mahkeme yorum yoluyla uygulamayı yönlendirmektedir. “Şartlı iptal”, “görünüşte iptal” veya “belli konuyla sınırlı iptal” şeklinde de ifade edilebilecek bu iptal türünde Mahkeme, iptale veya itiraza konu olan kanun hükmünün uygulamasına istisna getirerek tam da negatif yasa koyucu pozisyonunu aşır eş yasa koyucu hâline gelmektedir⁵⁵.

Anayasa Mahkemesi 2012 yılında, itiraza konu olan Türk Medeni Kanunu’nun 303. maddesinin dördüncü fıkrasının “çocuk” yönünden Anayasa’ya aykırı olduğuna karar vermiştir⁵⁶. İçeriği iptal edilen ama metnine dokunulmayan hüküm şu şekildedir. “Bir yıllık süre geçtikten sonra gecikmeyi haklı kılan sebepler varsa, sebebin ortadan kalkmasından başlayarak bir

⁵³ Tespit ettiğimize göre 1970’li yıllardan bu tarafa Mahkeme “kuralı daraltan örtülü iptal” kararı vermektedir. Bu karar türüne ilişkin ilk örnekler için bkz. AYM, E.1973/3, K.1973/37, 20/12/1973; AYM, E.1973/37, K.1975/22, 25/2/1975.

⁵⁴ Anayasa Mahkemesi son on yıldır “kuralı daraltan örtülü iptal” kararlarını görünür biçimde vermesine rağmen kamuoyunun gündemine gelmemiştir. Ancak 24/2/2022 tarihinde Mahkemenin vermiş olduğu iptal kararı bir anda dikkatleri bu karar türüne çekti. İlk defa Prof. Dr. Muhammet Özkes, Twitter hesabından bu karara ilişkin bir makale çalışması yaptığını duyurdu ve bu çalışmanın giriş ve sonuç kısmını yayımladı. Özkes kararı tutarsız, sınırları zorlayan ve tehlikeli bir karar olarak yorumladı (Kanaatimizce karar tutarlı, zira Mahkeme bu yönde uzun zamandır karar vermekteydi, anayasa yargısının çağdaş gelişmeleriyle uyumlu ve realist yorum yöntemi açısından umut verici bir karardır.) Daha sonra Dr. Öğr. Üyesi Volkan Aslan bir podcast (Lawpodcast / Gözümüz kulağımız anayasa’da) yayınladı. Aslan, bu podcastte kararı özetleyip Mahkeme’nin daha önce de bu yönde kararlar verdiğinin altını çizdi. Son olarak Prof. Dr. Kemal Gözler kendi internet sitesinden “Anayasa Mahkemesinin “... Yönünden İptal Kararları” Hakkında Bir Eleştiri (Anayasa Mahkemesinin 24 Şubat 2022 Tarih ve E.2021/34, K.2022/21 Sayılı Kamulaştırma Bedelinin Tespiti Davalarında İstinaf Sınırı Kararı Üzerine)” isimli bir makale yayımladı. Gözler, Mahkemeyi yasama yetkisini gasp ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir.

⁵⁵ Anayasa Mahkemesinin 60. kuruluş yıl dönümünde Yüce Divan salonunda bu metnin orijinaline ilişkin yapmış olduğumuz sunumda “yorumlu iptal” şeklinde isim önerisinde de bulunmuştuk. Fakat yayın aşamasında tebliği gözden geçirirken karşılaştığım tepkiler üzerine “yorumlu iptali” kullanmamaya karar verdim. Zira yorumlu iptal, birçok kişide “yorumlu red”di çağırıyordu. Bu çağırışının “kuralı daraltan örtülü iptal”ın tam olarak anlaşılması konusunda ön yargılı yaklaşılmasına yol açtığını gördüm. Kaldı ki “yorumlu ret” ile “yorumlu iptal” (kuralı daraltan örtülü iptal) arasında nitelik farkı da bulunmaktadır. “Yorumlu ret” hükmün gerekçe kısmına dayanır. Gerekçenin bağlayıcı olması tartışmalıdır. Oysa “kuralı daraltan örtülü iptal” kararları kararın sonuç kısmında yer alır ve bağlayıcılığı konusunda hiçbir tereddüt bulunmamaktadır.

⁵⁶ AYM, E.2011/116, K.2012/39, 15/03/2012.

ay içinde dava açılabilir.” Mahkeme bu hükmün çocuklara uygulandığında Anayasa’ya aykırı olacağına karar vermiş⁵⁷ ve bu çerçevede çocuklara uygulanmasını iptal etmiştir.

Anayasa Mahkemesi konuyla ilgili olarak 2022 yılında bir başka karar daha vermiştir. Özel bir eğitim kurumunda öğretmen olarak görev yapan davacının öğretmenlik görevine son verilmesine ilişkin idari işlemin iptali talebiyle açılan davada itiraz konusu kuralın Anayasa’ya aykırı olduğu gerekçesiyle, iptali için başvuruda bulunulmuştur. Mahkeme 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’nun 4. maddesinin birinci fıkrasında yer alan “...veya haklarında bu suçlardan dolayı kovuşturma bulunmaması,...” ibaresini “personel” yönünden bazı suçlar için daraltmıştır. Mahkeme bu suçları da “dolandırıcılık” ve “sahtecilik” olarak belirlemiştir⁵⁸.

Mahkemenin yakın zamanda vermiş olduğu başka bir kararında da itiraza konu olan kuralın uygulamasını daraltmaya ve kurala istisna getirmeye devam etmiştir. İtiraza konu olan kural, 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nun 341. maddesinin (2) numaralı fıkrasının “Miktar veya değeri üç bin Türk Lirasını geçmeyen malvarlığı davalarına ilişkin kararlar kesindir.” şeklindeki birinci cümlesidir. Mahkeme bu cümleyi “kamulaştırma bedelinin tespitine ilişkin davalar” yönünden Anayasa’ya aykırı bularak iptal etmiştir⁵⁹.

Görüldüğü gibi Mahkeme hukuka aykırılığa sebep olan kusuru içinde barındıran kuralı hukuk âleminde kaldırmadan, hükmün uygulamasını daraltıp onun anlamını şekillendirerek hukuk boşluğu oluşmasının önüne geçmektedir. Mahkeme bir kısmı kusurlu olan kuralın tamamını iptal etmesi durumunda hukuk boşluğunun doğmasına yol açabilir. Elbette Mahkeme iptalin yürürlüğe girişini bir yıla kadar erteleyebilir. Yine de bu durumda parlamentonun ne zaman harekete geçeceği bilinmez. Her

⁵⁷ “İtiraz konusu kuralda, çocuğa dava açmak için tanınan bir yıllık sürenin haklı bir sebeple kullanılamaması durumunda bunun yerine bir aylık, çok sınırlı bir ek süre öngörülmüştür. Hak düşürücü niteliğinden dolayı da çok sınırlı olan bu sürenin geçmesinden sonra çocuk, babası ile arasında soy bağıni kurma ve buna bağlı haklara sahip olma olanağını yitirecektir. Bu nedenle, çocuğun maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkını ve hak arama özgürlüğünü sınırlayan itiraz konusu kuralda öngörülen süre adil, ölçülü ve makul değildir.” AYM, E.2011/116, K.2012/39, 15/3/2012.

⁵⁸ “8/2/2007 tarihli ve 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’nun 4. maddesinin 9/5/2018 tarihli ve 7141 sayılı Kanun’un 11. maddesiyle değiştirilen birinci fıkrasında yer alan “...veya haklarında bu suçlardan dolayı kovuşturma bulunmaması,...” ibaresinin, anılan fıkra da yer alan “...personelinde;...” ve “...dolandırıcılık, sahtecilik,...” ibareleri yönünden Anayasa’ya aykırı olduğuna ve İPTALİNE 26/1/2022 tarihinde OYBİRLİĞİYLE karar verildi.” Bkz. AYM, E.2021/117, K.2022/10, 26/1/2022.

⁵⁹ AYM, E.2021/34, K.2022/21, 24/2/2022.

geçen gün hukuk devletinin aleyhine işleyecektir. İş yine Mahkemeye düşecektir. Elbette parlamentonun harekete geçmesini beklemek yerine Mahkeme “*ihmal yoluyla anayasaya aykırılık kararı verebilir.*” “*İhmal yoluyla anayasaya aykırılık*”, parlamentonun hareketsiz kalarak yapması gereken işlemi yapmamış veya yasama faaliyetini yerine getirmemiş olmasının Anayasa Mahkemesi tarafından tespit edilmesidir. Almanya, Portekiz, Macaristan, Polonya ve İtalya Anayasa Mahkemelerinin uyguladığı bu karar türünü Türk Anayasa Mahkemesi benimsememiştir⁶⁰. Mahkeme bu karar türünü benimsemiş olsaydı dahi hukuk boşluğunun kayda değer bir sürede ortaya çıkması söz konusu olabilir. Dolayısıyla Mahkemenin hukuk boşluğuna yol açacak metnin bütünü iptal etmek yerine “*kuralı daraltan örtülü iptal*” kararıyla hukuka aykırı uygulamanın önüne geçmesini olumlu karşılamak gerekir. Bu kararlarıyla Mahkeme tamamını değil sadece arızalı anlamlarını iptal ederek parlamentonun işlemini ayakta tutmaktadır.

Mahkeme “*kuralı daraltan örtülü iptal*” kararlarıyla Anayasanın 153. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan “*Anayasa Mahkemesi bir kanun veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin tamamını veya bir hükmünü iptal ederken, kanun koyucu gibi hareketle, yeni bir uygulamaya yol açacak biçimde hüküm tesis edemez.*” şeklindeki yasağı ihlal etmekte midir? Kanaatimizce Mahkeme yeni bir uygulamaya yol açmamakta, uygulama alanını daraltmaktadır. Yoktan bir hüküm tesis etme durumu söz konusu değildir. Zira Mahkeme kelimelerin diziliminden oluşan bir inşa sürecine girmemektedir. Kaldı ki evleviyet ilkesi de (*Argumentum A Fortiori*) Mahkemeye “*kuralı daraltan örtülü iptal*” kararı verme imkânı tanımaktadır.

Mahkemenin bu tarz iptalini “*kuralı daraltan örtülü iptal*” şeklinde isimlendirme cesaretini de büyük oranda evleviyet ilkesinden aldık. Evleviyet, çoğun içinde azın da yer aldığı veya bütün için doğru olan şeyin parçalar için de doğru olacağı düşüncesinden hareket eden mantık kuralıdır⁶¹. Burada karar verilmesi gereken, kuralın ne olduğudur. Kural, düzenlemenin kelimelerden oluşan yapısı mı yoksa onun anlamı mıdır? Kanaatimizce kural, düzenlemenin anlamıdır. Aksi hâlde son yüz yıldır⁶²

⁶⁰ “*Esasen Anayasa Mahkemesinin iptal yetkisi ancak var olan bir hüküm dolayısıyla işliyebilir. Hüküm yokluğunun iptal konusu olabilmesi düşünülemez.*” Bkz. AYM, E.1963/174, K.1963/115, 20/5/1963.

⁶¹ Gözler, K. (1998). *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu*, Ankara: US-A Yayıncılık, s. 178; Güriz, A. (20069. *Hukuk Başlangıcı*, 11. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 103.

⁶² Roma Hukukunda amaçsal yoruma hiç yer verilmediği, Savigny’nin deyimisel, mantıksal, tarihsel ve sistematik şeklinde unsur olarak sayılan yöntemler içinde de yer almamaktadır. Amaçsal yorumun 19. yüzyılda ilk defa Rudolph von Jhering’in *Law as a Means to an End*

insanoğlunun hukuki ve dinî metinlerde amaçsal yoruma neden ihtiyaç duyduğunu izah etmek mümkün olmaz. Evleviyet ilkesi gereğince çoğu yapmaya yetkili olanın azı da yapmaya yetkili olduğu (*qui potest plus, potest minus*) çok açıktır⁶³. Dolayısıyla Mahkeme bir metni iptal edip hukuk âleminin dışına çıkarabiliyorsa o metni evleviyetle daraltıp hukuk âleminin içinde tutabilir. Çoğu yapan, daha azını da yapabilir. Kuşkusuz bu durum realist yorum yönteminin kuralı anlamının ötesine taşıyıp anlam katma anlayışıyla da örtüşmektedir.

Mahkemenin “*kuralı daraltan örtülü iptal*” kararlarının iki dikkat çekici yönü bulunmaktadır. İlk olarak bireysel başvuru mekanizmasının devreye girmesinden sonra Mahkemenin bu yönde vermiş olduğu karar sayısı artmıştır. Bu kararlar son on yıl içinde yoğunlaşmakta ve daha görünür hâle gelmektedir. İkincisi, bu kararların Mahkemenin önüne daha çok “*itiraz denetimi*” şeklinde geliyor oluşudur. Mahkeme itiraz davalarında, somut bir olayda uygulanacak kanunun Anayasa’ya uygunluğunu denetlemektedir. Bu çerçeveden bakıldığında itiraz davaları olay temelli denetime yaklaşmakta, bireysel başvuru incelemesi ile örtüşmektedir. Ancak şu farkla ki itiraz davasında, kanun uygulanma aşamasında olayla bağlantılı incelenirken bireysel başvuruda uygulamalar üzerinden değerlendirme yapılmaktadır⁶⁴.

“*Kuralı daraltan örtülü iptal*” kararları da uygulamalara yöneldiği için bu yönüyle bireysel başvuruya çok daha fazla yaklaşmaktadır. Bu yöndeki kararların son yıllarda artmış olmasının sebebinin bireysel başvuru pratiğinin olumlu etkisinde aramak gerektiği düşünülmektedir.

III. ANAYASA MAHKEMESİNİN KLASİK YORUM YÖNTEMLERİNE İLİŞKİN TERCİHLERİNDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLARA İLİŞKİN BAZI GÖZLEMLER

A. DEYİMSSEL YORUMA KATI SADAKAT NETİCESİNDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR

1. Deyimsel Yorumun Normun Amacına Mesafe Koyan İşlevi

Yorumun ilk ve en temel adımı⁶⁵ olarak nitelendirebileceğimiz deyimisel yorum yöntemi, yasa koyucunun yasada belirttiği sözlerin açıklanmasına

kitabında kullanıldığı görülmektedir. Boyar, O. (2021). *Anayasal Yoruma Giriş*, İstanbul: On İki Levha Yay., s. 9.

⁶³ Gözler, K. (1998). s. 179.

⁶⁴ Eren, A. (2016). s. 243.

⁶⁵ Oder, B. E. (2010). s. 33.

yönelik bir faaliyeti ifade eder. Deyimsel yorum, Kıta Avrupası'nda özellikle 19. yüzyılda kodifikasyon hareketlerinin kazandırdığı ivmeyle öne çıkan bir yorum yöntemiymi. Zira kanunların devlet idaresinde yeni yeni hâkim olmaya başladığı bu dönemde, onların kusursuz ve boşluğa yer vermeyecek bir biçimde tüm sorunları çözdüğüne inanılmaktaydı. Deyimsel yorumun sınırları dışına, kanunun konuluş amacı kesinlikle açıksa çıkılabiliyordu⁶⁶. Dolayısıyla deyimse yorumun kanun devletinin başat yorum yöntemi olarak belirginleştiği iddia edilebilir.

Salt deyimse yorum faaliyetinin yasanın konuluş amacından uzaklaşmaya yol açtığı ileri sürülebilir. Zira deyimse yorumda yorumcu; yasa metninin sözcük anlamını, dil kullanımı ve gramatik kurallar ışığında keşfetmeye çalışır. Dolayısıyla normun amacıyla doğrudan ilgilenmez. Kuşkusuz her norm, sosyal bir ihtiyacın doğmasından ya da doğma ihtimalinden kaynaklı olarak ortaya çıkar ve bir amaç doğrultusunda üretilir. Sözcükler gramatik kurallar çerçevesinde bu amacın yazıya dökülmesinde aracılık ederler. Bu aracılık faaliyetinin araştırılması deyimse yorumu ortaya koyar. Deyimsel yorum yönteminin yalnızca sözcüklerle bağlantı kurduğu göz önünde bulundurulursa yargıcın yaşamın akışına kayıtsız kalmasına yol açabileceği ifade edilmelidir⁶⁷.

Kuralı anlamaya ve uygulamaya kelimeleri okuyarak başlarız. Böylece deyimse yorum yöntemi diğer bütün yorum yöntemlerince de bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak deyimse yorumda temel yaklaşım noktası, normun sözlerinin dışına çıkılmamasının istenmesidir. Anayasa Mahkemesi de kimi kararlarında deyimse yorumu merkeze alarak öne çıkarmıştır. Bunun sonucunda Anayasa Mahkemesi 1982 Anayasasının ilk halinin etkisiyle üzerine sinen güvenlikçi ve ideolojik dar kalıbı aşamamıştır. Mahkemeyi demokrasiden, hukuk devletinden ve insan haklarından uzaklaştıran bu dar kalıp, Anayasa'nın öngördüğü geçici maddelerin kalıcılığına sebebiyet vermiş ve Siyasi Partiler Kanunu'nun özgürlükçü yorumuna engel olmuştur. Oysa 20. yüzyıl, anayasa mahkemelerinin özgürleştirici ve güncelleştirici fonksiyonunun damga vurduğu bir dönem olmuştur. 20. yüzyılın son çeyreğinin Doğu Avrupa deneyimi, anayasa mahkemelerinin özgürleştirici fonksiyonunu göstermektedir. Macaristan Anayasa Mahkemesinin yorum yöntemi bu devletin anayasa değişikliğine gitmeden demokrasiye geçişine imkân tanımıştır. Batı Anayasa Mahkemeleri gerek norm temelli gerekse de

⁶⁶ a.g.e. ss. 33 – 34.

⁶⁷ Gedik, Ö. (2013). s. 184.

olay temelli kararlarında insan haklarını ortak bir payda olarak ele almış ve yorum yoluyla ülke anayasalarını güncelleştirmiştir. İnsan hakları bakımından ortak bir Avrupa kamusal düzeninin oluştuğundan söz edilebilir. Kuşkusuz bunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin katkısı yadsınamaz.

Türk Anayasa Mahkemesinin içtihatları değerlendirildiğinde kimi kararlar bakımından kuralın anlamına mesafe koyan katı deyimsel yoruma sadakatin sorgulanması gerektiğini düşünmekteyiz⁶⁸. Özellikle geçici maddelerin kalıcılılaşmasında ve Siyasi Partiler Kanunu'nun özgürlükçü yorumunun engellenmesinde deyimsel yorum öne çıkarılmıştır.

2. Geçici Maddelerin Kalıcılılaşması

Mahkemenin diğer yöntemleri göz ardı ederek, salt deyimsel yoruma sıkı sıkıya bağlı kaldığı durumlarda, Anayasa Mahkemesinin katı pozitivist bir yaklaşım içine girdiği görülmektedir. Öyle ki Mahkemenin kimi davalarda mutlak anlamda deyimsel yorum yöntemini tercihi, alternatif çözümleri görmesini de engellemiştir. 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi deyimsel yorumu katı bir biçimde uygulayarak geçici 15. maddenin aşılmasını sağlamaktan ve açıkça Anayasa'ya aykırı yüzlerce yasanın yürürlükten kalkması konusunda inisiyatif almaktan kaçınmıştır. Deyimsel yorumun esnetilmesine yardımcı olacak diğer yorum yöntemlerine yaklaşılmamış, bu statik tavır, 1980-1983 arasındaki olağanüstü ara dönemin sonraki yıllara da yayılmasına yol açmıştır. Diğer bir ifadeyle darbe ikliminin atmosferi içinde çıkarılan Siyasi Partiler Kanunu, Milletvekili Seçim Kanunu, Dernekler Kanunu (eski 2908 sayılı Kanun), Sendikalar Kanunu (eski 2821 sayılı Kanun) gibi çok önemli yasal düzenlemelerin, 1980'li ve 90'lı yıllardaki güvenlikçi politikaların alt yapısının hazırlamasına yol açmıştır. Görüldüğü gibi anayasal düzenin şekillenmesine neden olan yasaların büyük bölümü bu dönemde çıkarılmıştır. Dolayısıyla Mahkemenin söze hapsettiği Anayasa'nın geçici 15. maddesinin "*olağanüstü bir anayasal düzen*"in oluşmasına yol açtığı iddia edilebilir. Oysa Anayasa Mahkemesi, deyimsel yorumun statik yaklaşımını sistematik yorumun yardımıyla aşarak amaçsal yorumun dinamizmine ulaşabilirdi. İtalyan ve Macaristan Anayasa Mahkemeleri "*demokratik olmayan ara döneme*" ilişkin hukuka aykırı mevzuatın ayıklanmasında önemli görev üstlenmiştir. Geniş anlamda sistematik yorum, karşılaştırmalı hukuk verilerinin kullanılmasını mümkün kıldığı

⁶⁸ Gedik, Ö. (2013). s. 185.

için bu iki Mahkemenin yaklaşımı Anayasa Mahkemesi tarafından benimsenebilirdi⁶⁹. 1980 Darbesinin ürünü olarak anti-demokratik koşullarda hazırlanan 1982 Anayasası otoriteyi ve güvenlikçi yaklaşımları öne çıkaran, siyasal iktidar karşısında hukuk devletini ve temel hak ve özgürlükleri geri plana iten bir mantık üzerine kurulmuştu⁷⁰.

Öte yandan 1987⁷¹, 1993, 1995 ve 1999 yıllarında temel hak ve özgürlüklerin alanının genişletilmesine yönelik önemli değişiklikler yapılmıştır. Dar anlamda sistematik yorum anayasal normların bir bütün olarak da yorumlanmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu değişiklikler bir bütün olarak değerlendirildiğinde anayasanın ruhunun temel hak ve özgürlükler eksenli dönüştüğünü göstermektedir. Mahkeme bu dönüşümü, çatışmayı giderici “*önceki norm-sonraki norm*” pratiğiyle veya *alttaki norm-üstteki norm* ilkesinden hareketle “*ihmal*” yolunu devreye sokarak sağlayabilirdi. Oysa mahkeme bu yolu tercih etmemiştir. Öyleyse Mahkeme, normun anlamına mesafe koyan deyimisel yorum yöntemine, normun anlamının oldukça açık olduğu ve başka makul alternatif yaklaşımların bulunmadığı durumlarda başvurmalı; diğer durumlarda ise bu yönetime yorum faaliyetinin başlatıcısı olarak yardımcı bir rol biçilmelidir⁷².

Özellikle siyasi parti kapatma davalarında Geçici 15. madde çok sık bir biçimde gündeme gelmiş, Anayasa Mahkemesi bu hükmü deyimisel yorum marifetiyle katı bir biçimde uygulamıştır.

3. Siyasi Partiler Kanununun Özgürlükçü Yorumunun Engellenmesi

Anayasa Mahkemesi, siyasi parti kapatma davalarında kullandığı Siyasi Partiler Kanunu’nu temel hak lehine yorumlama eğilimine girmemiştir. Dolayısıyla deyimisel yoruma katı sadakat, Siyasi Partiler Kanunu’nun özgürlükçü yorumunu da engellemiştir. Anayasa Mahkemesi, 1980’li ve 1990’lı yıllarda Siyasi Partiler Kanunu’nun Anayasa’da yer alan parti kapatma nedenlerinin sınırını aşan ve demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olan hükümlerini uygulayarak özgürlük yerine güvenlik kaygısıyla hareket etmiştir. Bu davalarda Anayasa Mahkemesi, kararlarını insan hakları düşüncesini merkeze alarak değil, ideolojik

⁶⁹ Kaboğlu, İ. Ö. (2007). s. 121, dpt. 106.

⁷⁰ Yokuş, S. (2020). “Özgürlükler Bağlamında 1982 Anayasası’nın Evrimi”, *Anayasa Yargısı*, C. 37, S. 2, s. 3.

⁷¹ 1987 Değişiklikleri temel hak ve özgürlükler rejimiyle doğrudan ilgili olmasa da siyasal alanın genişletilmesine yöneldiği için kayda değerdir.

⁷² Gedik, Ö. (2013). s. 328.

eksenli güvenlikçi paradigmayı devreye sokarak almıştır⁷³. Oysa Anayasa Mahkemesi deyimisel yorumu aşır, özgürlükler lehine amaçsal yorum yapabilecek birtakım teknikler geliştirebilirdi. Nitekim Mahkeme, 1997 yılında vermiş olduğu Demokratik Barış Hareketi Partisi'nin kapatılmasına ilişkin davada bu teknikleri yoğun bir biçimde kullanmış ve partinin kapatılmaması yönünde karar almıştır⁷⁴. Bu kararda, Mahkeme üyeleri ortak bir gerekçe kaleme almamıştır. Karara katılan üyeler “*ayrık gerekçe*” yazmamış, karar gerekçesinin içerisinde üyelerin isimleri başlıklarda kullanılarak farklı yaklaşımlar gerekçelendirilmiştir.

Mahkeme bu kararda Siyasi Partiler Kanunu'nun Anayasa'ya aykırı olan hükümlerini kullanmamak için şu yorum yöntemlerine başvurmuştur: Yekta Güngör Özden, Mustafa Bumin ve Fulya Kantarcıoğlu gerekçelerinde dar anlamda sistematik yoruma başvurarak Anayasa'nın bağlayıcılığı ve üstünlüğü ilkesini kullanmıştır. Güven Dinçer “*ihmal*” yoluyla anayasanın doğrudan uygulanması gerektiği fikrinden hareket etmiştir. Haşim Kılıç ve Sacit Adalı ise geniş anlamda sistematik yorum yöntemini kullanarak Siyasi Partiler Kanunu yerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin uygulanabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu iki üye de “*uluslararası hukuka uygun yorum ilkesini*” benimsemiştir. Bu gerekçelerden hareketle ilgili parti kapatılmamıştır. Mahkeme geçici 15. maddeyi böylece aşmış ve Anayasa'ya aykırı Siyasi Partiler Kanunu'nun ilgili maddelerini uygulamayacak formüller geliştirmiştir.

Demokratik Barış Hareketi Partisinin kapatılma isteminin sebebi, Diyanet İşleri Başkanlığının genel idari teşkilat dışına çıkarılmasını savunuyor oluşuydu. Oysa Anayasa Mahkemesi aynı gerekçeyle bu karardanyaklaşıkdörtüylönceÖZDEP'ikapatmıştı⁷⁵.ÖZDEP'inoybirliğiyle kapatıldığı göz önünde bulundurulursa Anayasa Mahkemesinin içtihadında ciddi bir değişime gittiği söylenebilir⁷⁶. Bu içtihat değişikliği Anayasa Mahkemesinin genel tutumunu yansıtmamaktaydı. Mahkeme hem bu karar öncesinde hem de sonrasında geçici 15. maddeden hareketle Siyasi Partiler Kanunu'nun Anayasa'ya aykırı hükümlerini uygulamaktan çekinmemiştir.

⁷³ Arslan, Z. (2005). *Anayasa Teorisi*, Ankara: Seçkin Yay., s. 242.

⁷⁴ AYM, E.1996/3, K.1997/3, 22/5/1997.

⁷⁵ AYM, E.1993/1, K.1993/2, 23/11/1993.

⁷⁶ Hakyemez, Y. Ş., “Anayasa Mahkemesi'nin Demokratik Barış Hareketi Partisi Kararı Üzerine Düşünceler”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 34, S. 4, ss. 49-69.

B. TARTIŞMALI ALANLARDA ANAYASA MAHKEMESİNİN TARİHSEL YORUMU TERCİHİ NETİCESİNDE ORTAYA ÇIKAN KENDİNE ÖZGÜ LAİKLİK VE KENDİNE ÖZGÜ BÖLÜNMEZ BÜTÜNLÜK ANLAYIŞI⁷⁷

1. Genel Olarak

Ülkemizdeki tartışmalı alanlarda Mahkemenin tarihi referanslara ağırlık verdiği görülmektedir. Mahkeme, özellikle devleti koruma adına güvenlikçi bir refleksle hareket ettiği davalarda tarihsel yorum yöntemini çok yoğun bir biçimde kullanmıştır. Oysa Esen, tarihsel yorum yönteminde yargıcın gerçeklerden koptuğunu, kendi kendine bir hayal cambazlığı içinde metnin yapılmasındaki genetik özellikleri araştırmaya gittiğini ve ona göre kurala anlam vermeye çalıştığını ileri sürmektedir. Neticede soyut bir davranışla mesele ele alınmaya çalışıldığından bu faaliyet hukuksal gerçeği kavramaya yeterli bir araştırma sağlamaz⁷⁸.

Anayasa Mahkemesinin hem 1961 hem de 1982 Anayasası dönemindeki kararlarında tarihsel yorum, ideolojik kararları için altyapı hazırlamıştır. Dolayısıyla kimi davalarda bu yorum yöntemi, Anayasa Mahkemesinin özgürlükleri dar yorumlamasında Mahkeme için iyi bir gerekçe gibi görülmüştür⁷⁹. Bu gerekçelerin de Anayasa Mahkemesinin tarihsel yorumuna referans sağladığı ileri sürülebilir. Nitekim hem 1961 Anayasasını hazırlayanlar hem de 1982 Anayasasını hazırlayanlar “ülkenin kendine has şartları” olduğu kanaatini taşımışlardır⁸⁰. Temel haklar konusunda oldukça sınırlayıcı bir tavır alan Anayasa Mahkemesi, özellikle laiklik ve üniter devlet ilkelerinin korunması yönünde hareket etmiştir. Anayasa Mahkemesi “hak temeline dayanan” bir anlayışı benimsememiş, “ideoloji temeline dayanan” bir yaklaşım sergilemiştir⁸¹.

2. Anayasa Mahkemesinin Kendine Özgü Laiklik Anlayışı

Mahkeme, 1971 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki statüsüyle ilgili vermiş olduğu bir kararında, hukuksal verilerden daha çok,

⁷⁷ Çalışma Anayasa Mahkemesinin norm denetimine özgülenmiştir. Oysa bu başlık altında siyasi parti kapatma davalarına da yer verilmiştir. Siyasi parti kapatma davaları bir norm denetimi değildir. Ancak Mahkemenin bazı meseleleri “kendine özgü” yorumlamasına örnek olarak siyasi parti kapatma kararlarını vermemek bir eksiklik olacaktı. Bu yüzden siyasi parti kapatma kararlarına kısaca da olsa değinildi.

⁷⁸ Esen, B. N. (1972). *Anayasa’nın Anayasa Mahkemesince Yorumlanması*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., s. 9.

⁷⁹ Gedik, Ö. (2013). s. 201.

⁸⁰ Arslan, Z. (2005). s. 260.

⁸¹ Özbudun, E. (2021). s. 443; Hakyemez, Y. Ş. (2009). *Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı*, Ankara: Yetkin Yay., ss. 441-443.

sosyolojik ve teolojik verileri tarihsel döngü içinde değerlendirmiş ve yorum yöntemini bu noktada ilerleterek karar vermiştir. Mahkemeye göre her ülkenin farklı koşulları laiklik ilkesinin farklı algılanmasına yol açabilir. Mahkeme, laikliğin ortaya çıktığı Batı toplumları ile ülkemiz arasında önemli fark olduğunu, İslam dininin hukuk oluşturma özelliği nedeniyle Hristiyanlıktan ayrıştığını ileri sürmektedir. Mahkeme, Batıyla karşılaştırılınca Hristiyanlıktaki bağımsız ve özerk kilise anlayışının çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede çok farklı sonuçlara neden olacağını düşünmektedir. Bu sebeple Mahkeme, Diyanet İşleri Başkanlığının varlığını Türkiye'deki laik düzenin devamı için zorunlu ve vazgeçilmez bir unsur olarak görmektedir⁸².

Mahkeme 1982 Anayasası döneminde de bu görüşünü sürdürmüştür. ÖZDEP'in kapatılmasına ilişkin davada Mahkeme *“Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasa'da yer alması ve görevlilerinin memur sayılmasının, ülke koşullarıyla gereksinmelerinin doğurduğu bir zorunluluk sonucu olduğunda kuşku yoktur.”* görüşüne yer vererek ülkemize özgü koşullar gereğince Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içinden çıkarılması isteğinin laiklik ilkesine aykırılık oluşturduğunu belirtmiştir. Görüldüğü gibi Anayasa Mahkemesi laiklik ilkesini kendine özgü bir biçimde *“ülkenin kendine has şartları”*ndan hareket ederek yorumlamıştır.

Mahkemenin kendine özgü laiklik anlayışı, nüfus cüzdanlarında din hanesinin yer almasına ilişkin kuralın Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle açılan davalarda da belirlemektedir. 1587 sayılı Nüfus Kanunu'nun 43. maddesi gereğince Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının nüfus cüzdanlarında arka yüzde din hanesi bulunmaktaydı. Bu bölüm, kişinin doğumu ile birlikte doldurulmakta; dolayısıyla kişi doğduğunda nüfus kâğıdını almak için nüfus müdürlüğüne başvurmuş olan ebeveyninin beyanına göre nüfus cüzdanındaki din hanesi belirlenmekteydi. Dinî kimliği belirlenmiş olan kişi, 18 yaşına gelip reşit olduğunda ise aynı Kanun'un 11. maddesi gereğince ancak yargı kararı ile nüfus cüzdanı üzerinde düzeltme veya değişiklik yapabilmekteydi. Bu madde, Anayasa'ya aykırı olduğu iddiasıyla hem 1961 Anayasası hem de 1982 Anayasası olmak üzere Anayasa Mahkemesinin önüne iki kere gelmiştir. Mahkeme, her iki kararında da bu hükmün Anayasa'nın ilgili maddelerine aykırı olmadığı yönünde karar vermiştir. Mahkeme bu sonuca ulaşırken Nüfus Kanunu tasarısının 43. madde gerekçesine ve ayrıca Millet Meclisinde 43. maddeyle ilgili bir önerenin görüşülmesi

⁸² AYM, E.1970/53, K.1971/76, 21/10/1971.

sırasında Meclis başkanı ve Komisyon sözcüsü arasındaki bir diyaloga yer vererek kararını tarihî belgelerle güçlendirmeye çalışmıştır⁸³.

Mahkemenin katı tarihselci yaklaşımı türbana ilişkin 1989 yılında vermiş olduğu ilk kararına da yansımıştır⁸⁴. Mahkeme gerekçesinde “Dinler, doğaları gereği lâik değillerdir. Ancak lâikliğe karşı olmaları da zorunlu değildir. Başka dinlere, dinsel inancı olmayanlara hoşgörüsü olanaklıdır ve İslâm dininde, özellikle Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra, bu soylu yaklaşımın tarihsel örnekleri çoktur.” ifadelerine yer verilerek yüzlerce yıl öncesindeki sosyolojik gelişmelere dayanmıştır. Bu gerekçeden hareketle “katı” laiklik yorumunu⁸⁵ şu ifadelerle sürdürmüştür: “Türk Devrimi temeline oturan ve bu yapıda lâiklik ilkesine özel bir önem ve üstünlük tanıyan Anayasa, özgürlüklere karşı lâiklik ilkesini özenle korumayı amaçlamış ve bu ilkenin özgürlüklere kısıdırılmasına olanak tanımamıştır.”

Bütün bu kararların ortak noktası laiklik ilkesinin her ülkenin kendi iç dinamikleri göz önünde bulundurularak şekillenmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Mahkeme, bu anlayışına tarihsel ve sosyolojik verileri yoğun bir biçimde kullanarak ulaşmaktadır⁸⁶.

Mahkeme son yıllarda vermiş olduğu kimi bireysel başvuru kararlarıyla kendine özgü laiklik anlayışını temel haklar lehine dönüştürme eğilimindedir. Burada tekrar bireysel başvuru mekanizmasının uluslararası insan hakları standartlarına yaklaşmakta üstlendiği önemli rolün altını çizmek gerekir. Kuşkusuz, Mahkemenin oluşum şemasındaki nispeten güçlendirilmiş demokratik meşruluğun katkısı da yadsınamaz. Anayasa Mahkemesinin kendi içtihatlarına yönelik dinamik yorum yaklaşımını yansıtan kararlardan biri olan *Tuğba Arslan* kararı⁸⁷ burada örnek olarak gösterilebilir. Bu kararında Mahkeme, Türban yasağına ilişkin daha önceki katı laiklik yorumunu güncellemiş ve din ve vicdan özgürlüğünden hareketle laiklik kavramını demokratik toplum lehinde yenilemiştir⁸⁸.

3. Anayasa Mahkemesinin Kendine Özgü Bölünmez Bütünlük Anlayışı

Anayasa Mahkemesinin siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin verdiği kararlarında, 1982 Anayasası’nın 68. maddesinin dördüncü fıkrasında

⁸³ AYM, E.1979/9, K.1979/44, 27/11/1979; AYM, E.1995/17, K.1995/16, 21/6/1995.

⁸⁴ AYM, E.1989/1, K.1989/12, 07/03/1989.

⁸⁵ Arslan, Z. (2005). s. 245.

⁸⁶ Gedik, Ö. (2013). s. 222.

⁸⁷ *Tuğba Arslan*, B. No: 2014/256, 25/6/2014.

⁸⁸ Eren, A. (2016). s. 276.

belirlenen yasaklardan “devletin bölünmezliği”, en çok uygulanan kriterlerden biri olmuştur. Dolayısıyla Mahkeme, “bölünmezlik kriterini” kapatma nedeni olarak kullanırken oldukça “hassas” davranmaktadır. Mahkeme bu yasağı geniş yorumlamış, devletin yapısı ve bazı toplumsal sorunlarla ilgili hemen hemen her türlü görüş ve önerileri yasak kapsamında değerlendirmiştir⁸⁹. Mahkeme bu değerlendirmeyi yaparken “bölünmez bütünlük” ifadesini yorumlarken hukuku aşan tarihsel, sosyolojik, lengüistik ve antropolojik değerlendirmelere de girmiştir⁹⁰. Örneğin Sosyalist Parti kararında Mahkeme, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü, Misak-ı Millî belgeleri ve İsmet İnönü’nün Lozan Barış Antlaşması görüşmelerindeki ifadeleriyle tanımlanmıştır⁹¹. HEP kararında da Mahkeme bu Partinin federatif yapıya ilişkin taleplerini Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihsel niteliğine değinerek değerlendirmiştir⁹². Bu tarihsel yaklaşım “kendine özgü” vurgusuyla perçinlenmiştir: “Bölünmez bütünlük ilkesi, devletin bağımsızlığını, ülke ve ulus bütünlüğünün korunmasını da kapsar. Kuruluşundan beri tekil devlet olan Türkiye Cumhuriyeti’nin, bu tarihsel niteliği Anayasalara yansımış olup korunması konusunda güçlü yaptırımlar getirilmiştir. Özen ve duyarlıkla sürdürülen yapı, ulusun varlık nedeni olup başka ülkelerin koşulları ile bir tutulamaz.”

Anayasa Mahkemesi, 1982 Anayasa’nın 3. maddesinin ilk fıkrasında yer alan bölünmez bütünlük ifadesinin üniter devleti yansıttığını düşünmüş ve üniter devlet dışında farklı devlet biçimlerini öneren siyasal partileri bu ilkeyi ihlal ettikleri gerekçesinden hareketle kapatmıştır. Bu hâliyle Anayasa Mahkemesi bölünmez bütünlük ifadesini demokratik ülkelerdeki örneklerden farklı bir şekilde ele almıştır. Kanaatimizce bölünmez bütünlük ifadesi tek başına üniter devleti anlatmak için yeterli değildir. Zira üniter olsun federal olsun hiçbir devlet bölünmek istemez. Anayasadaki bölünmez bütünlüğe getirilen ülke ve millet tamlamaları (“Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür.”) devletin üç unsurundan coğrafya ve insan unsurunu karşılamakla birlikte son unsur olan hukuki ve siyasal yapılanmadan bahsetmemektedir. Üniter devletler dışındaki devlet modellerinde hukuki ve siyasal yapılanma dikey erkler ayrılığı şeklinde oluşmaktadır. Oysa üniter devletlerde yasama, yürütme ve yargı erklerinin merkezden yerele doğru dikey bir biçimde ayrışması söz konusu değildir.

⁸⁹ Arslan, Z. (2005). s. 242.

⁹⁰ Gedik, Ö. (2013). s. 209.

⁹¹ AYM, E.1991/2, K.1992/1, 10/07/1992.

⁹² AYM, E.1992/1, K.1993/1, 14.07/1993.

Tek başına bölünmez bütünlük bir temennidir. Nitekim federal devlet olan Brezilya, Nijerya ve Hindistan anayasalarında da bölünmez bütünlük ve benzeri ifadeler bulunmaktadır⁹³. Benzer ifadeler bölgesel devlet olan İtalya ve İspanya anayasalarında da bulunmaktadır⁹⁴. Bu karşılaştırmalı örneklerde de görüldüğü gibi Anayasada sadece “bölünmez bütünlük” ifadesinin yer alması o ülkenin üniter devlet olduğunu göstermez. Oysa Türk Anayasa Mahkemesi Anayasa’nın 3. maddesindeki bölünmez bütünlük ifadesinin üniter devleti işaret ettiği yönünde katı bir tarihsel yorum yöntemi geliştirmiştir⁹⁵.

C. GENİŞ ANLAMDA SİSTEMATİK YORUMDAN KAÇIŞ NETİCESİNDE ULUSLARARASI HUKUKTAN UZAKLAŞMA

Sistematik yorumun biri geniş diğeri dar iki anlamı bulunmaktadır. Geniş anlamda sistematik yorum, anlam kazandırılmak istenen hukuk kuralının metninin yorumcu tarafından, ait olduğu hukuk sisteminin genel felsefesine uygun bir şekilde yorumlanmasıdır⁹⁶. Diğer bir ifadeyle hukuk sisteminin ruhunun metne yansıtılmasıdır. Anayasal normlar bakımından ise bir anayasa hükmünün yalnızca anayasanın sistematığına bağlı kalmadan, karşılaştırmalı hukukun verilerinden de yararlanarak anlamlandırılmasıdır⁹⁷. Örneğin Birleşik Krallık Mahkemeleri, Commonwealth ülkelerinin kararlarının dikkate almasını, yabancı hukukların karşılaştırmalı yorumuna örnek kabul etmektedir⁹⁸. Avrupa Birliği Adalet Divanının da karşılaştırmalı hukuk verilerini kullanmakta olduğu dikkat çekmektedir⁹⁹. Özellikle Avrupa İnsan

⁹³ 1988 Brezilya Anayasası madde 1: “Devletler ve Belediyeler ile Federal Bölgelerin ayrılmaz birliğinin oluşturduğu Federatif Brezilya Cumhuriyeti, demokratik bir hukuk devletidir”; 1999 Nijerya Federal Cumhuriyeti Anayasası madde 2: “Nijerya, Nijerya Federal Cumhuriyeti adıyla tanınan, bölünmez ve ayrılmaz egemen tek devlettir”; 1950 Hindistan Anayasası’nın Başlangıç kısmı: “...Hindistan Devleti, insan onuru ile milletin teklifi ve bütünlüğünü güvenceleyerek, yurttaşların kardeşliğini teminat altına alır...”

⁹⁴ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası madde 5: “Tek ve bölünmez Cumhuriyet, yerel özerklikleri tanıyarak güçlendirir; Devlete bağlı hizmetlerde idari ademi merkeziyeti tam olarak uygular; kendi mevzuat ilke ve yöntemlerini özerklik ve yerinden yönetimin gerekliliklerine uyumlu hale getirir.”, 1978 İspanya Anayasası madde 2: “Anayasa, İspanyol ulusunun ayrılmaz birliği ile ülkenin bütün İspanyolların ortak ve bölünmez yurdu olduğu ilkesine dayanır. Anayasa, ulusu oluşturan milliyetlerin ve bölgelerin özerklik hakları ile aralarındaki dayanışmayı tanıyarak güvenceler.”

⁹⁵ Gedik, Ö. (2013). s. 226.

⁹⁶ Aktaş, S. (2011). “Hukukta Yorum Çabaları”, EÜHFD, C. XV, S. 3–4, s. 23.

⁹⁷ Boyar, O. (2008). *Anayasal Uyumazlıklarda Yorum*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Tezi, ss. 145-146.

⁹⁸ Wegerich, T. C. (1991). “Statutory Interpretation in Germany: The Continental Approach to Dealing with The Law”, *Holdsorth Law Review*, Vol. 15, s. 225.

⁹⁹ Metin, Y. (2008). “Anayasa’nın yorumlanmasında Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunun Yeri ve Önemi”, *Ergün Özbudun’a Armağan*, C. II, Anayasa Hukuku, Yetkin Yay., s. 447.

Hakları Mahkemesinin kararları, Adalet Divanının kararlarında ilham verici bir işlev üstlenmiştir¹⁰⁰. Dolayısıyla anayasal yorum bakımından Anayasa'daki bir kuralın metni yorumlanırken konuyu ele almış bütün uluslararası hukuk kaynaklarına referans yapılabilir. İnsan haklarına saygı, demokratik devlet ve hukuk devleti ilkeleri uluslararası hukuka uygun yorumun kaynağı olarak gösterilebilir¹⁰¹. Anayasa Mahkemesi de vermiş olduğu bir kararında Anayasa'nın yorumunda uluslararası belgelerin destek ölçü norm olarak kullanılabileceğini belirtmektedir. Buna göre *"Anayasa'ya uygunluk denetiminde dayanılmamakla birlikte değerlendirmede gözetilen uluslararası belgelerin, cinsiyete dayalı ayrımı ya da eşitsizliği reddeden bu hükümleri ile Anayasa'nın 'Kanun önünde eşitlik' başlıklı 10. maddesi arasında özde bir farklılık bulunmamaktadır... Çağdaş hukuk anlayışında görülen bu gelişmeler ulusların hukuk düzenlerinin yeniden gözden geçirilmesini, saptanan aykırılıkların giderilmesini gerektirmektedir"*¹⁰². Görüldüğü gibi Mahkeme uluslararası hukuk kurallarının destek ölçü norm olarak kullanılabileceğini düşünmektedir. Bu çerçevede Mahkeme zaman zaman uluslararası hukuktan yararlanmaktadır. Örneğin Anayasa Mahkemesinin kadın-erkek eşitliğine ilişkin içtihadında kimi zaman karşılaştırmalı hukuka ve BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne atıfta bulunmuştur¹⁰³. Benzer şekilde BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'ne de kararlarında yer vermiştir¹⁰⁴. Bireysel başvuru incelemesi görevini üstlenmesiyle birlikte Anayasa Mahkemesinin uluslararası hukuka daha çok yer verdiği söylenebilir. Ancak Anayasa Mahkemesinin norm denetimine ilişkin kararlarında hala uluslararası hukuka yeterince açık olduğu iddia edilemez. Örneğin BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nde tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece beş norm denetimi kararında gönderme yapılmıştır¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Değer, A. O. (2008). Avrupa Toplulukları Adalet Divanı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Arasında Yargı Yetkisinin Kullanılmasında İşbirliği, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, ss. 61-81.

¹⁰¹ Eren, A. (2016). s. 287.

¹⁰² Bkz. AYM, E.1996/15, K.1996/34, 23/9/1996.

¹⁰³ Oder, B. E. (2013). Kamu Hukukçuları Platformu Anayasa Hukukunda Yorum ve Norm Somutlaşması Toplantısı, İkinci Oturum, (Yayına Hazırlayan: Ozan Ergül), Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yay., s. 398.

¹⁰⁴ AYM, E.2021/104, K.2021/87, 11/11/2021; AYM, E.2018/81, K.2021/45, 24/6/2021; AYM, E.2017/21, K.2020/77, 24/12/2020; AYM, E.2020/21, K.2020/53, 1/10/2020; AYM, E.2018/92, K.2019/67, 25/7/2019.

¹⁰⁵ AYM, E.2010/119, K.2011/165, 8/12/2011; AYM, E.1998/3, K.1998/28, 23/6/1998; AYM, E.1998/3, K.1998/28, 23/6/1998; AYM, E.1996/15, K.1996/34, 23/9/1996; (AYM, E.1990/30,

Yukarıda deyimsel yoruma katı sadakatin Siyasi Partiler Kanunu'nun özgürlükler lehine yorumlanmasında engel teşkil ettiğinden bahsedilmişti. Uluslararası hukuka başvuru, dolayısıyla Anayasa Mahkemesinin genişletici yorum yöntemini kullanması, parlamento tarafından bir türlü demokratikleştirilmeyen Siyasi Partiler Kanunu'nun hak temelli yorumunu mümkün kılabilirdi. Fakat Mahkeme bu yöntemi genel olarak tercih etmemiştir. Öte yandan azınlıkta da kalsa kimi kararlarında uluslararası hukuka Mahkemenin başvurduğu görülmüş ve bu sayede aleyhine dava açılan partinin kapatılmaması yönünde karar çıkmıştır. Demokratik Barış Hareketi Partisinin kapatılmasının reddine ilişkin kararda Haşim Kılıç ve Sacit Adalı, Anayasa'nın 90. maddesinden hareketle geçici 15. maddenin koruyuculuğundan dolayı aykırılığı iddia edilemeyen Siyasi Partiler Kanunu yerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin uygulanabileceğini belirtmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin siyasi partileri de kapsayan örgütlenme ve düşünceyi açıklama özgürlüğünü düzenleyen 10 ve 11. maddelerinin barışçı yolları amaç edinenlerin şiddete başvurmadan her ortamda düşüncelerini örgütlü ya da örgütsüz ifade edebilmelerini belirttiğini vurgulamışlardır. Ancak bu görüşün ayrı bir başlık altında bu iki üye tarafından dile getirildiği ve gerekçenin bütününe ilişkin hâkim bir düşünce olmadığının altını çizmek gerekir.

Son yıllarda bireysel başvuru kararlarıyla birlikte Türk Anayasa Mahkemesinin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin içtihatlarını iç hukuka aktarmakta oldukça başarılı olduğu gözlenmektedir¹⁰⁶. Bu olumlu tecrübenin kuşkusuz norm denetimine de büyük katkısı olacaktır.

SONUÇ

Türk Anayasa Mahkemesinin kuruluşu anayasa yargısının oluşum evresinin ikinci dönemine rastlamaktadır. Anayasa yargısının ilk evresi Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan yaygın denetimdir. İkinci evre İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kıta Avrupası'nda Anayasa Mahkemelerinin doğuşuna denk gelmektedir. Türk Anayasa Mahkemesi, başlangıçtaki yapılanmasıyla siyasi niteliği ağır basan Fransız Anayasa Konseyi bir tarafa bırakılırsa, dünyadaki dördüncü anayasa mahkemesidir. Altmış yıllık birikim, Türk Anayasa Mahkemesini dünyanın en tecrübeli

K.1990/31, 29/11/1990, bu kararda mahkeme İsviçre, Alman ve Fransız Medeni Kanunlarına da göndermede bulunmuştur.) Karşıoy yazısında AYM, E.2015/43, K.2015/101, 12/11/2015; AYM, E.2010/119, K.2011/165, 8/12/2011; AYM, E.2009/85, K.2011/49, 10/3/2011; AYM, E.2009/85, K.2011/49, 10/3/2011; AYM, E.1997/61, K.1998/59, 29/9/1998; AYM, E.1997/27, K.1998/43, 30/6/1998.

¹⁰⁶ Eren, A. (2016). s. 232.

mahkemelerinden biri hâline getirmiştir. Mahkemenin 1961 ve 1982 Anayasası dönemleri olmak üzere iki anayasal dönemde faaliyette bulunmuş olmasına rağmen, 2010 Anayasa değişikliğini de hesaba katarak Türk Anayasa Mahkemesinin tarihini üç döneme ayırmak mümkündür. 1960 darbesinin 1980'dekine göre daha hızlı demokrasiye geçiş süreci ve 1961 Anayasası'nın kurduğu Anayasa Mahkemesinin demokratik meşruiyetinin daha yüksek olması, insan hakları ve hukuk devleti arayışında ilk dönemi, ikinci dönemin bir adım ilerisine taşımıştır. 1982 Anayasası döneminde tali kurucu iktidar, Anayasa'nın ilk hâlindeki bütün olumsuzluklara rağmen özellikle hak ve özgürlükler rejimi bakımından çok önemli iyileştirmeler gerçekleştirmiştir. 1995, 2001 ve 2004 değişikliklerinin hak ve özgürlükler rejimini ileri boyutlara taşıdığı bir gerçektir. Ancak bu iyileştirmeler, Mahkemenin üçüncü evresinde yargı kararlarına yansımaya başlamıştır. 2010 yılında devreye giren bireysel başvuru mekanizması Mahkemeyi dönüştürmüş, Anayasa'daki olumlu değişikliklerin bireylerin hayatlarına yansımaları sağlamıştır. Denilebilir ki bireysel başvuru mekanizması soyut ilkelerden oluşan ve statik niteliğe sahip anayasa kurallarını dinamik hâle getirerek bireylerin yaşamının merkezine çekmiştir.

Altmış yıllık içtihadı göz önünde bulundurulursa Mahkeme, kimi kararlarında klasik yorum yaklaşımıyla hareket ederek kuralı anlamakla yetinmiş, kimi kararlarında ise realist yorum yaklaşımını kullanıp norma anlam vererek kendi yetkilerini genişletmiştir. Mahkeme kendi yetkilerini yürürlüğü durdurma kararlarında, yorumlu ret kararlarında, OHAL KHK'larını nitelendirme yetkisini kendinde gördüğü kararlarında ve kuralı daraltan örtülü iptal kararlarında cesur bir biçimde kullanmıştır. Özellikle genel olarak itiraz davalarında başvurduğu kuralı daraltan örtülü iptal kararları bireysel başvuru mekanizmasının kabulünden sonraki dönemde daha sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Anayasa mahkemelerinin varlık sebebine uygun bu kararlar, norm denetimini bireysel başvuruya yaklaştırmış; Mahkemeyi hak temelli çözüm arayışı çizgisine doğru çekmiştir.

Mahkeme kimi kararlarında ise klasik yorum yöntemlerini özgürlükleri ikinci plana alacak şekilde kullanmıştır. Deyimsel yorum yöntemi, tarihsel yorum yöntemi, sistematik yorum yöntemi ve amaçsal yorum yöntemi şeklinde dört başlık altında toplanması mümkün olan bu klasik yorum yöntemlerini Mahkeme; somut olayın özelliklerine göre kimi zaman

birlikte, kimi zamanda birine, diğerlerine nazaran daha fazla öncelik vererek kullanmıştır.

Mahkemenin diğer yöntemlerini geride bırakıp deyimisel yoruma sıkı sıkıya bağlı kaldığı kararlarda, kimi zaman Anayasa Mahkemesinin katı pozitivist bir yaklaşım içine girdiği görülmektedir. Bu tutum, Mahkemenin kimi kararlarında alternatif çözümleri görmesini de engellemiştir. Mahkemenin geçici 15. maddenin kalıcılığı konusundaki katı deyimisel yorumundan kaynaklanan içtihadı, 1980-1983 arasındaki olağanüstü dönemin sonraki yıllara da yayılmasına yol açmıştır.

Mahkeme 1990'lı yıllarda da tarihsel yorum yöntemini, diğer yorum yöntemlerinin yanında gerekçelerinin merkezine oturtmuştur. Mahkeme, özellikle laiklik ve bölünmez bütünlük gibi Türkiye'de uzlaşılması zor olan alanlara ilişkin davalarda tarihsel yorumla hareket etme eğilimini tercih etmiştir. Diğer bir ifadeyle Mahkeme tarihsel yorum yöntemini ülkede siyasal dalgalanmaların çoğaldığı dönemlerde genellikle güvenlikçi ideoloji eksenindeki mevcut durumu korumak amacıyla kullanmıştır. Bu eğilim, Mahkemenin kararlarını uluslararası hukukun özgürlükler lehine olan yaklaşımından uzaklaştırmış; Mahkemenin "*kendine özgü*" laiklik ve bölünmez bütünlük anlayışının doğmasına neden olmuştur.

Sistematik yorumun biri dar, diğeri geniş olmak üzere iki ayrı boyutundan söz edilebilir. Yorumcu, yoruma konu olan anayasa hükmünü yalnızca o anayasanın sistematüğini dikkate alarak yorumluyorsa dar anlamda sistematik yorum söz konusudur. Öte yandan bir anayasa hükmünün yalnızca anayasanın sistematüğine bağlı kalmadan, ilgili hukuk sistemi içinde, karşılaştırmalı hukukun verilerinden de yararlanarak anlamlandırılması geniş anlamda sistematik yorumu oluşturur. 1982 Anayasası'nın hak ve özgürlükler rejiminde çok kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Bu olumlu değişiklikler 2010 Anayasa değişikliğine kadar Mahkemenin yorum yöntemini gereğı kadar etkileyememiştir. Mahkeme bireysel başvuru mekanizmasının devreye girmesiyle birlikte hak temelli yorumla karar vermeye başlamıştır. Bu durum bireysel başvurunun dönüştürücü gücü olarak değerlendirilebilir. Oysa Mahkeme daha öncesinde de sistematik yorum yöntemini kullanarak hem karşılaştırmalı hukuk verilerinden hareketle hem de 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklikleri göz önünde bulundurarak kararlarını hak temelli dönüştürebilirdi.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ, Sururi (2011). “Hukukta Yorum Çabaları”, *EÜHFD*, C. XV, S. 3–4, ss. 1-33.
- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz (1997). *Anayasa Yargısı*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- ARSEL, İlhan (1970). *Anayasa Mahkemesi’nin Bazı Eğilimleri Üzerine Görüşler ve Anayasa Mahkemesi Kararlarından Özetler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- ARSLAN, Zühtü (2005). *Anayasa Teorisi*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- BOYAR, Oya (2008). *Anayasal Uyuşmazlıklarda Yorum*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Tezi.
- BOYAR, Oya (2021). *Anayasal Yorum Giriş*, İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- CAN, Osman (2007). “Anayasayı Değiştirme İktidarı ve Denetim Sorunu”, *AÜSBFD Prof. Dr. Yavuz Sabuncu’ya Armağan*, C. 62, S. 3, ss. 101-139.
- ÇAĞLAR, B. (1985). “Anayasa Yargısında Yorum Problemi Karşılaştırmalı Analizin Katkıları”, *Anayasa Yargısı*, C. 2., ss. 163 – 195.
- DÖNER, Ayhan (2008). “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Gerekçelerinin Bağlayıcılığına İlişkin Bazı Sorunlar”, *Prof. Dr. Ergun Özbudun’a Armağan*, C. II. (Anayasa Hukuku), Ankara: Yetkin Yayınları.
- ERDOĞAN, Mustafa, (2015). *Anayasal Demokrasi*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- EREN, Abdurrahman (2016). “Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri”, *Anayasa Yargısı*, C. 32, S. 1, ss. 231-301.
- ESEN, Bülent Nuri (1972). *Anayasa’nın Anayasa Mahkemesince Yorumlanması*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- ESEN, Selin (2008). *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- GEDİK, Ömer (2013). *Anayasa Mahkemesi Kararlarının Yorum Yöntemleri Açısından İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- GÖREN, Zafer (1995). “Türk ve Alman Anayasa Hukuku’nda Anayasa Yargısının Sınırları ve Yürürlüğü Durdurma Kararları”, *Anayasa Yargısı*, C. 12, ss. 194-243.

- GÖZLER, Kemal (1998). “Realist Yorum Teorisi ve Mekanist Anayasa Anlayışı”, *Anayasa Yargısı*, C. 15, ss. 207-243.
- GÖZLER, Kemal (1998). *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu*, Ankara: US-A Yayıncılık.
- GÜRAN, Sait (1995). “Anayasa Mahkemesinin İşlevi ve Bu Bağlamda Yürürlüğün Durdurulması”, *Anayasa Yargısı*, C. 12, ss. 193-197.
- GÜRİZ, Adnan (2006). *Hukuk Başlangıcı*, 11. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- HAKYEMEZ, Yusuf Şevki (2010). “Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi ve Anayasa Mahkemesi’nin Anayasaya Aykırı İctihadı”, *Liberal Düşünce*, C. 15, S. 57-58, ss. 61-68.
- HAKYEMEZ, Yusuf Şevki (2001) “Anayasa Mahkemesi’nin Demokratik Barış Hareketi Partisi Kararı Üzerine Düşünceler”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 34, S. 4, ss. 49-69.
- HAKYEMEZ, Yusuf Şevki (2009). *Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- İNCEOĞLU, Sibel (2013). “Norm Temelli Denetimden Olay Temelli Denetime İHAS’a Uyum Işığında Bir Değerlendirme”, *Anayasa Yargısı*, C. 30, S. 1, ss. 83-106.
- KABOĞLU, İbrahim Ö. (2007). *Anayasa Yargısı Avrupa Modeli ve Türkiye*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- KABOĞLU, İbrahim Ö. (2015). *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 10. Baskı, İstanbul: Legal Yayınevi.
- KÖKÜSARI, İsmail (2009). *Anayasa Mahkemesinin Kararlarının Türleri ve Nitelikleri*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- KURU, Ahmet T. (2011). *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, Eylem Çağdaş Babaoğlu (Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- MATHIEU, Bertrand (2011). “Le Conseil constitutionnel ‘législateur positif’ ou la question des interventions du juge constitutionnel français dans l’exercice de la fonction législative”, içinde *Constitutional Courts as Positive Legislators in Comparative Law*, Allan R. Brewer-Carias (Der.), Cambridge University Press, ss. 471-496.
- METİN, Yüksel (2008). “Anayasa’nın Yorumlanmasında Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunun Yeri ve Önemi”, *Ergun Özbudun’a Armağan*, C. II, Anayasa Hukuku, Ankara: Yetkin Yayınları.

- ODER, Bertil Emrah (2010). *Anayasa Yargısında Yorum Yöntemleri*, İstanbul: Beta Yayınları.
- ODER, Bertil Emrah (2013). Kamu Hukukçuları Platformu Anayasa Hukukunda Yorum ve Norm Somutlaşması Toplantısı, İkinci Oturum, (Yayına Hazırlayan: Ozan Ergül), Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- ÖZBUDUN, Ergun (2021). *Türk Anayasa Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 21. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.
- RUHİ, Emin (2001). “Türk Anayasa Yargısında Yürürlüğün Durdurulması”, *EÜHFD*, C.V, S.1-4, ss. 129-150.
- TANÖR, Bülent ve YÜZBAŞIOĞLU, Necmi (2009). *Türk Anayasa Hukuku*, 9. Bası, İstanbul: Beta Yayınları.
- TROPER, Michel (2006). “Une Théorie Réaliste de L’Interprétation”, *Revista Opinião Jurídica, Fortaleza*, V. 2, N. 8, ss. 301-318.
- ÜNSAL, Artun (1980). *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi*, Ankara: AÜSBF Yayınları.
- WEGERICH, Thomas C. (1991). “Statutory Interpretation in Germany: The Continental Approach to Dealing with The Law”, *Holdsword Law Review*, Vol. 15.
- YANCIÖZALP, Nihan (2018). *Türkiye’de Aktivizm ve Kendi Kendini Sınırlandırma Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Yorumu*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- YELKEN, Hamit (2022). *Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Hukuki Denetimi*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- YOKUŞ, Sevtap (2020). “Özgürlükler Bağlamında 1982 Anayasası’nın Evrimi”, *Anayasa Yargısı*, C. 37, S. 2, ss. 1-30.

Anayasa Mahkemesi Kararları

- AYM, E.1962/211, K.1962/121, 26/12/1962.
- AYM, E.1963/174, K.1963/115, 20/5/1963.
- AYM, E.1970/53, K.1971/76, 21/10/1971.
- AYM, E.1973/3, K.1973/37, 20/12/1973.
- AYM, E.1973/37, K.1975/22, 25/2/1975.
- AYM, E.1976/13, K.1976/31, 3/6/1976.
- AYM, E.1979/9, K.1979/44, 27/11/1979.

- AYM, E.1981/8, K.1982/3, 6/5/1982.
AYM, E.1981/13, K.1983/8, 28/4/1983.
AYM, E.1984/8, K.1984/10, 20/9/1984.
AYM, E.1987/9, K.1987/15, 18/6/1987.
AYM, E.1989/1, K.1989/12, 7/3/1989.
AYM, E.1990/30, K.1990/31, 29/11/1990.
AYM, E.1990/25, K.1991/1, 10/1/1991.
AYM, E.1991/6, K.1991/20, 3/7/1991.
AYM, E.1991/31, K.1991/27, 12/9/1991.
AYM, E.1991/2, K.1992/1, 10/7/1992.
AYM, E.1992/1, K.1993/1, 14/7/1993.
AYM, E.1993/33, K.1993/40-2, 21/10/1993.
AYM, E.1993/1, K.1993/2, 23/11/1993.
AYM, E.1995/17, K.1995/16, 21/6/1995.
AYM, E.1996/15, K.1996/34, 23/9/1996.
AYM, E.1996/15, K.1996/34, 23/9/1996.
AYM, E.1996/3, K.1997/3, 22/5/1997.
AYM, E.1998/3, K.1998/28, 23/6/1998.
AYM, E.1998/3, K.1998/28, 23/6/1998.
AYM, E.1997/27, K.1998/43, 30/6/1998.
AYM, E.1997/61, K.1998/59, 29/9/1998.
AYM, E.2007/72, K.2007/68, 5/7/2007.
AYM, E.2007/99, K.2007/86, 27/11/2007.
AYM, E.2009/85, K.2011/49, 10/3/2011.
AYM, E.2009/85, K.2011/49, 10/3/2011.
AYM, E.2010/119, K.2011/165, 8/12/2011.
AYM, E.2010/119, K.2011/165, 8/12/2011.
AYM, E.2011/116, K.2012/39, 15/3/2012.
AYM, E.2015/43, K.2015/101, 12/11/2015.
AYM, E.2018/92, K.2019/67, 25/7/2019.
AYM, E.2020/21, K. 2020/53, 1/10/2020.
AYM, E.2017/21, K. 2020/77, 24/12/2020.
AYM, E.2018/81, K.2021/45, 24/6/2021.
AYM, E.2021/104, K.2021/87, 11/11/2021.
AYM, E.2021/117, K.2022/10, 26/1/2022.
AYM, E.2021/34, K.2022/21, 24/2/2022.
Tuğba Arslan, B. No: 2014/256, 25/6/2014.